



НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ  
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА  
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ  
НАН УКРАЇНИ»

# ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ: КОМПЛЕКС ЖЕРТВИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Київ  
2023

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ  
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА  
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ  
НАН УКРАЇНИ»

**ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ  
ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ:  
КОМПЛЕКС ЖЕРТВИ**

**ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ**

*За заг. ред. д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України  
Кудряченка А.І.*

**Київ  
2023**

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи  
«Інститут всесвітньої історії НАН України»  
(протокол № 7 від 17.10.2023 р.)*

За загальною редакцією  
д.і.н., проф., члена-кореспондента НАН України А.І. Кудряченка

**Рецензенти:**

**Киридон А.М.** – доктор історичних наук, професор, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво».

**Зеленько Г.І.** – доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувачка відділу політичних інститутів та процесів Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

**Редакційна колегія:**

**Кудряченко А.І.**, д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України (загальна редакція)

**Шморгун О.О.**, к.філос.н., доц. (відповідальний редактор)

**Мудрієвська І.І.**, к.і.н. (технічний редактор)

**Чуткий П.С.**, м.н.с. (технічний редактор)

I-90 **Історична пам'ять про Другу світову війну: комплекс жертви:** збірник наукових праць / за заг. ред. д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України Кудряченка А.І. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. 176 с.

Збірник присвячено аналізу дискурсивних практик осмислення ключових подій Другої світової війни, поява і зміст яких пов'язані із взаємодією процедурно-дослідницьких, методологічних, ідеологічних і навіть світоглядних чинників. Подібне різноманіття мотивацій значно ускладнює виключно важливу проблему успішного збереження максимально неупередженої пам'яті про найбільшу воєнну соціальну катастрофу, яку знає людство. Це, своєю чергою, дуже важливо для розуміння сучасних реалій, а також врахування цього трагічного історичного досвіду для успішного формування геополітичних механізмів запобігання воєнним загрозам існуючій системі колективної безпеки, які сьогодні стрімко наростають. Все це породжує гострі дискусії в середовищі не тільки професійних істориків, а й політологів, економістів і навіть культурологів, які в своїх дослідженнях вказаного періоду намагаються успішно поєднувати традицію і сучасність.

Автори даного дослідження, вивчаючи минуле окремих держав, водночас прагнуть виявити всесвітньо історичний контекст Другої світової війни. Також вони досліджують особливості відзеркалення конкретних історичних фактів як в пам'яті ментально відмінних національних спільнот, так і спогадах безпосередніх учасників тих подій.

Видання зацікавить фахівців в царині різних суспільних дисциплін, насамперед, історичної науки, а також усіх, хто цікавиться проблемами, збереження, відтворення та актуалізацією пам'яті про Другу світову війну.

**УДК 94 (100) "1939/1945"**

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,  
відповідальність несуть автори.*

*Передрук можливий в разі посилання на автора і видання.*

© Національна академія наук України  
ДУ «Інститут всесвітньої історії  
НАН України», 2023

# ЗМІСТ

## СПЕЦИФІКА ІСТОРИЧНОГО ДИСКУРСУ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

### **Ільїн В.В.**

Історична пам'ять vs забуття: аксіологічний підхід ..... 5

### **Шморгун О.О.**

Геостратегічні виміри Другої світової війни: СРСР  
жертва чи агресор? (проблема протистояння історичних  
дискурсів) ..... 16

### **Отрош М.І.**

Правове становище та діяльність релігійних організацій  
в СРСР у роки Другої світової війни ..... 44

### **Рудич С.Ф.**

Постійний нейтралітет Швейцарії: історичний екскурс  
та виклики сьогодення ..... 66

## АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

### **Потехін О.В.**

«Добра війна»: Друга світова в історичній пам'яті  
американців ..... 82

### **Зернецька О.В.**

Як зберігають пам'ять про Другу світову війну у Новій  
Зеландії ..... 101

<b>Срібняк І.В.</b>	
Пам'ять про Другу світову війну – італійський досвід .....	114
<b>Вознюк П.Ф.</b>	
Друга світова війна у контексті травматичного минулого: угорський досвід .....	130
<b>Мудрієвська І.І.</b>	
Специфіка роботи Естонського інституту історичної пам'яті: дослідження тоталітарних режимів в Естонії у XX ст. ....	140
<b>Воробей О.В.</b>	
Спільне та відмінне у Другій світовій та російсько- українській війнах на прикладі усноісторичних свідчень киянки 1929 р.н. ....	158
<b>Відомості про авторів</b> .....	173

# СПЕЦИФІКА ІСТОРИЧНОГО ДИСКУРСУ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

УДК 930.85

**В.В. Ільїн**

провідний науковий співробітник,  
доктор філософських наук, професор

## ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ VS ЗАБУТТЯ: АКСІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

*В статті аналізується проблема історичної пам'яті в контексті ціннісного підходу. Показано відмінність цінності від оцінки в аналізі історичних явищ і процесів. Розглянуто сутність «забуття» у відношенні до пам'яті, його типи і прояви в сучасному історичному пізнанні і культурі. Підкреслюється, що пам'ять у взаємодії із забуттям є способом конструювання нової соціально-культурної та політичної реальності.*

**Ключові слова:** *Історична пам'ять, культура, забуття, цінність, досвід, оцінка.*

### *Historical Memory vs Forgiveness: Axiology Methode*

*The article analyzes the problem of historical memory in the context of the value approach. The difference between value and evaluation is shown in the analysis of historical phenomena and*

*processes. The essence of “forgetting” in relation to memory, its types and manifestations in modern historical knowledge and culture are considered. It is emphasized that memory in interaction with oblivion is a way of constructing a new socio-cultural and political reality.*

**Keywords:** *Historical memory, culture, forgetfulness, value, experience, evaluation.*

Феномен пам'яті складає важливу частину життя людини, якій вона звикла довіряти, хоча та і підводить її. На відміну від природничих наук, які пов'язують пам'ять з тілесністю або органами чуттів, для істориків, соціологів, культурологів, філософів пам'ять є важливим джерелом пізнання реалій соціального життя. При всій багатоманітності гуманітарних досліджень, в яких пам'ять розуміється по-різному, в них можна виявити і певну загальність. Зокрема, пам'ять може вивчатися як спосіб конструювання людьми свого минулого, як свідцтво пережитого, як певний досвід людей. Одночасно пам'ять використовують для вивчення репрезентацій минулого і його конструювання через книги, фільми, монументи, церемонії тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема «пам'яті», насамперед історичної, активізувалася в дискурсах соціальних та гуманітарних дисциплін у 80-х роках минулого століття. Це було викликано ствердженням, зокрема, постмодерністського методу деконструкції, відповідно якому почала переосмислюватися вся попередня культура та історія. Дана обставина засвідчила перехід до нової епохи, що закономірно веде до переоцінки цінностей, зміни пріоритетів, визначення нових смислів. В цій ситуації аналізу поняття «пам'ять» присвячені публікації А. Ассман, Х. Вельцера, А. Кравченко, Ф. Йетса, П. Нори, Ю. Сафронової, М. Хальбвакса, П. Хаттона та ряду інших.

Мета статті полягає у виявленні співмірності пам'яті і забуття в контексті ціннісного підходу на противагу оцінки та оцінювання.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні пам'ять як здатність свідомості людини вийшла за межі наукового середовища, перетворившись в привід і знаряддя для конфліктів всередині спільнот, держав, міжнародній політиці, в процесах реалізації геополітичних проектів тощо. Констатуючи факт ствердження всесвітньої «епохи пам'яті», французький інтелектуал П. Нора визначає ряд її прикмет: критика офіційних версій історії і повернення їй «витіснених» трактовок; повернення пам'яті тим народам, чия історія приховувалася, ігнорувалася або знищувалася; розвиток генеалогічних пошуків і сімейних історій; активна організація різних меморіальних заходів; правове зведення рахунків з минулим; створення архівів і відкриття доступу до документів [3]. Німецький історик Х. Вельцер вважає, що пам'ять та історія майже не мають відношення одне до одного. З його точки зору, «автобіографічна пам'ять являє собою функціональну систему, завдання якої – допомагати людині вирішувати проблеми життя в теперішньому» [8].

В дискурсі «історична пам'ять» важливо розрізнити її «колективний» та «індивідуальний» аспекти. Для дослідників з часом поняття «колективна пам'ять» перестало являти собою значущість в силу свого антиіндивідуалізму. В роботах по цій проблемі М. Хальбвакс розумів під «колективною пам'яттю» репрезентації минулого, які поділяються колективно. Але при цьому наполягав, що індивідуальна пам'ять повністю соціально детермінована, а тому окрема людина не має значення для історії колективної пам'яті. Намагаючись подолати цей крайній соціологізм, історики почали винаходити власні альтернативні поняття: «культурна пам'ять», «соціальна пам'ять», «національна пам'ять» тощо [6]. Одночасно інші дослідники заявляють, що «пам'ять» не містить в собі нічого нового порівняно з такими класичними поняттями, як «міф», «звичай», «традиція» та «історична свідомість». Отже, не містить наукової цінності.

Зауважимо, історична пам'ять, стверджуючи цінність минулого, сама є цінністю. Постановка питання про ціннісний

підхід в історії впритул підійшла до осмислення найважливішого моменту, який визначив специфіку історичного пізнання: здійснена спроба раціонально обґрунтувати специфіку історичної науки.

На відміну від природничих наук, які прагнуть досягнути закони і узагальнити одержане знання, інтерес історика зосереджується на відтворенні дійсності в її одиничності та індивідуальності. Якщо в природознавстві ціннісний підхід є всього лише «психологічною» передумовою, то в історії, на думку Г. Ріккєрта, поняття цінності пов'язано з «логічною сутністю науки». Свою історію, тобто своє одиничне становлення, має кожна річ в світі. Тому один уже факт, що ми хочемо і бажаємо мати історію лише про людей, показує, що ми при цьому керуємося цінностями, без яких не може бути історичної науки. Лише метод віднесення до цінності дозволяє подати історичні явища як стадії розвитку, тільки ціннісний підхід дає історика можливість говорити про певні «епохи» або «періоди» історії.

Для проблеми автентичності історичної пам'яті важливою є думка про подолання свавілля в історичних дослідженнях. Для цього потрібно уникати оцінок, які порушують науковий характер історичного пізнання. Історично важливим з позицій цінного підходу вважається не лише те, що сприяє, але і те, що заважає реалізації культурних благ. Те, що індіферентне по відношенню до цінності, виключається як несуттєве. Історик не може вирішувати, принесла Велика Французька революція користь Франції або Європі чи зашкодила їм. Але жоден історик не буде сумніватися, що зібрані під цим іменем події були значущими і важливими для культурного розвитку Франції і Європи. Тому вони як суттєві повинні бути згадані в європейській історії. Оцінювати – означає висловлювати похвалу або критику. Відносити до цінностей – ні перше, ні друге.

З позицій такого підходу «оцінка» носить вибіркового характер, і те або інше явище в історії, попри його значущість, може мати негативний характер, обумовлений позицією само-

го оцінювача. Як правило, такий підхід засвідчує обмеженість погляду на історичний процес. Так, після революції 1917 р. (або більшовицького перевороту), всьому, що було зроблено позитивного царями та імператорами, давалася негативна оцінка. Те ж саме можна сказати про однобічність оцінки трьохсотлітнього перебування України в складі Російської імперії, а потім СРСР. Нехтуючи документами, історичними фактами, цей період називають колоніальним, епохою гноблення тощо. Хоча насправді Україна була частиною імперії. Тобто імперією. Представники України входили до вищої еліти країни, займали високі державні пости, фактично творили історію цієї імперії.

В свій час Наполеона запитали, користь чи шкоду принесло папство в історії Європи. Нагадаємо, що перед Французькою революцією філософи-просвітителі вели активну антиклерикальну пропаганду. Всі знають гасло Вольтера: «Роздушіть гадину», під якою він розумів католицьку церкву. Відомий також вислів: «У Франції, перед тим, як відрубали голову королю, відрубали голову богу». Тому питання про папство було актуальним. Наполеон відповів наступним чином: «В одні періоди воно приносило добро, в інші – зло». Тобто Наполеон уникнув давати оцінку такому складному явищу, як папство, враховуючи його цінність як історичного явища.

З точки зору представників баденської школи неокантіанства, історик не повинен вирішувати, що є прогресом і регресом культури, оскільки, вирішуючи це питання, він від теоретичного віднесення до цінності перейшов би до практичної оцінки явищ. Його власні культурні ідеали не повинні мати вирішального значення при обробці ним свого матеріалу.

Якими ж ідеалами повинен в такому випадку керуватися історик? Він не відносить своїх долюбих довільних цінностей, а передбачає, що ті особи, до яких він звертається зі своїм історичним викладом, визнають в якості цінностей релігію, державу, право, мораль, мистецтво, науку. Завдяки цій всезагальності культурних цінностей і знищується свавільність історичного

утворення понять. Оцінка явищ культури здійснюється не з довільної, а із загальної точки зору, оскільки «об'єктивність» історії досяжна лише за допомогою загальнообов'язковості тих культурних цінностей, які утворюють керівний принцип її способу утворення понять. Отже, ціннісний підхід передбачає аналіз суспільств, культури, теорії діяльності, самої людини.

Але наскільки ціннісний підхід і самі цінності впливають на історичну пам'ять? В роботі німецького філософа Фрідріха Ніцше «Про користь і шкоду історії для життя», яка спрямована проти «історичної освіти» і є апологією забуття. Для Ніцше цінність людського життя повинна перевершувати «історичне атомовання». Людина була б щаслива, якби була позбавлена від тягара минулого, змогла «розчинитися» в теперішньому, забуваючи те, що з нею було вчора, займаючись пізнанням себе, а не великих звершень предків.

У ХХ ст. відбувається переверт у сприйнятті забуття як позитивного процесу. Сучасний філософ Р. Бурке, виходячи з позицій ціннісного підходу до людини, відносить забуття до часу закінчення Другої світової війни. З його точки зору пам'ятати про Голокост є злочином: «Лише міфогенне двадцяте століття, яке на вершині технологічної модернізації і бюрократичного раціоналізму породило злочини теллурічних масштабів в ім'я квазірелігійних есхатологічних вчень, розірвало із цивілізаційною традицією не-згадування...» [2, с. 316].

Реакцією на примусове забуття, яке практикували і практикують тоталітарні режими, стала «етика пам'яті». І оскільки боротьба з насиллям була боротьбою за право говорити про пережитий жахливий досвід, боротьбою пам'яті проти забуття, сформувалося уявлення про нову моральну цінність – «обов'язок пам'ятати». Прикладом «етики пам'яті» є робота французького філософа Поля Рікера «Пам'ять, історія, забуття». Оскільки, з його точки зору, ні «тотальна пам'ять», ні всеоб'ємна розповідь неможливі, неминуче виникають різні стратегії ідеологізації нарративу про минуле, яке оформлюється у вигляді офі-

ційної історії. Адже завжди можна розповісти по-іншому, щось замовчуючи, зміщуючи акценти, різними способами переставляючи учасників дії, як і контури самої дії [2, с. 317].

Забуття має подвійну природу: з одного боку, влада забирає у соціальних акторів можливість самим розповісти про себе, підміняючи особисті наративи дозволеною, нав'язаною історією, яку прославляють в меморіальних церемоніях. З іншого боку, цей процес неможливий без таємної домовленості самих цих акторів. Забуття для них є пасивна форма поведінки, стратегія «уникання», де мотивом є смутне бажання не одержувати повідомлень, не знати про зло, що здійснюється навколо, прагнення не знати. В його інтерпретації забуття як активна форма «не-діяння» неминуче веде за собою відповідальність, оскільки освіченій і чесній людині стає зрозуміло: можна і потрібно було знати або хоча б спробувати дізнатися, можна і потрібно було втрутитися.

Таким чином, дослідження проблеми «забуття» містить значний морально-ціннісний компонент. Вони поєднані з описом пам'яті як «обов'язку», і забуття як «помилки» або навіть злочину, з яким потрібно боротися. Хоча «забуття» не завжди заслуговує осудження, оскільки в деяких випадках «створює і зміцнює соціальні зв'язки». Пам'ять, в свою чергу, є надзвичайно важливим соціальним і культурним ресурсом. Важливий не імператив «пам'ятай» сам по собі, а зміст пам'яті, її рамки.

Як «пам'ять», так і «забуття» не є безумовно позитивними або негативними. Все залежить від того, з позицій яких цінностей – моральних, соціальних, політичних, індивідуальних – до них підходити. Британський соціальний антрополог Пол Коннертон пропонує говорити про сім типів забуття, три з яких можуть кваліфікуватися як позитивні практики «успішного забуття», а інші чотири – відносяться до негативних [4, с. 47].

Предписане забуття стверджується державними актами в ім'я інтересів всіх партій, щоб зупинити розвиток конфлікту, який існував раніше, і нескінченне протистояння (вендетту).

Прикладом може служити текст Вестфальського миру, укладеного в 1648 р. по закінченні Тридцятирічної війни, в якому вимагалось забути насилля, несправедливість і збитки, причинені один одному. Другим прикладом можуть бути спроби української держави примирити і урівняти в правах ветеранів Радянської Армії і ветеранів УПА, які під час Другої світової війни воювали на протилежних фронтах.

Установче забуття, яке слугує формуванню нової ідентичності. З точки зору Коннертона, важливою складовою ідентичності є дотримання певних патернів поведінки, у формуванні яких ключову роль відіграють наративи, що зберігаються колективною пам'яттю. Забуття стає частиною процесу формування нової розділюваної пам'яті, яка засновується не тільки на нових спільних спогадах, але і на «розділюваних замовчуваннях». В процесі установчого забуття виключаються певні деталі, які можуть заважати формуванню нової ідентичності: наприклад, пам'ять про попередній шлюб може заважати певним відносинам, пам'ять про минулу релігію – неофітам [4, с. 53]. Сьогодні в Україні не прийнято говорити про минулі дружні стосунки з Росією, яка постає в якості країни-агресора. Принципово важливо не те, що було колись, а з ким Україна тепер може створити себе в якості успішної держави.

Анулювання як результат перенасичення інформацією. Є два процеси – нав'язливого архівування всього народженого бюрократичними практиками модерної держави і розвитку нових технологій. Сьогодні ми живемо в суспільстві, перенасиченому інформацією, тому завдання сучасної людини є забуття непотрібної інформації. В якості прикладу Коннертон приводить фізику, до 75% цитованих робіт відносяться до створених в останні десятиліття, і де відкриття колись великих фізиків стають справою істориків науки, а не практикуючих вчених.

Репресивне знищення передбачає знищення матеріальних свідоцтв існування злочинця – пам'ятників, статуй, згадки в літописах і законах. Хоча вимога не згадувати, не пам'ятати може

служувати тривалій пам'яті, про що свідчить відома історія Герострата. Тому це забуття служить не стільки знищенню пам'яті, скільки позбавленню честі того, хто був так покараний. Прикладом може бути знищення більшовиками пам'яті про старий режим, перейменування міст, анулювання титулів. Під час і після Революції гідності в 2014 році в Україні так само відбулося перейменування міст, вулиць, була проведена акція по демонтажу численних пам'ятників радянської епохи (декомунізація). Весною 2020 року в США і в Європі було репресивне знищення пам'ятників тим діячам, яких звинувачують у рабовласництві. Це нове явище, оскільки вказані країни аж ніяк тоталітарними назвати не можна.

Заплановане старіння, створене ринковою системою, передбачає прискорене споживання, привілейоване положення нового і поступове витіснення з ринку старого, «морально застарілого» продукту. В результаті життєвий цикл товару стає все коротшим, горизонт планування скорочується, а споживач перетворюється в нерозбірливу дитину, яка сьогодні забуває про те, що хотіла вчора.

Мовчання приниження і сорому може бути розглянуто як частина спроби забути про речі, які неможливо виразити. В якості такого можна розглядати мовчання про розгром, який потерпіла Німеччина в кінці Другої світової війни й історія якого не написана до кінця. Формою забуття цього приниження стало, з точки зору Коннертона, економічне диво, яке стерло сліди поразки й руйнування.

Ще однією формою предписаного забуття є амністія, коли людина або група людей «звільняються» державою від «поганої пам'яті» про них. Амністія розглядається дослідниками по-різному. Для П. Рікера амністія є лише «імітацією прощення». Викреслювання з пам'яті прикладів злочинів заради «уявної єдності» позбавляє суспільство можливості уберегти себе від повторення минулих помилок, а також прирікає опозиційні пам'яті на небезпечне потаємне життя.

З точки зору А. Ассман, амністія може бути корисним інструментом в тому випадку, коли мова йде про інтеграцію розколотого суспільства, особливо у випадку подолання громадянської війни. В той же час абсолютним виключенням з цього правила є Голокост. Оскільки мова йде про «асиметрію насилля» між злочинцем і жертвою, повинна мати місце й асиметрія пам'яті: «...в радикально зміненій політичній ситуації злочинець шукає порятунку в забутті, а жертва зберігає пам'ять про минуле як найбільшу цінність. Така асиметрія усувається не узгодженим забуттям, а тільки спільною пам'яттю» [1, с. 66].

З точки зору аргентинського дослідника Франсіско Деліча, є два контрагенти «колективної пам'яті» і «забуття»: держава і суспільство. «Державна пам'ять – це пам'ять, яка культивує секретність і захищає основи свого існування за допомогою забуття... Пам'ять суспільства – це пам'ять, яка перебуває в постійному русі, вона ніколи не буває остаточною, завжди прагне до безпам'ятства» [5, с. 67]. Він вважає, що амністія є інструментом держави, в той час як у випадку суспільства потрібно говорити про прощення.

Виділяють також різних агентів забуття. Окрім держави, яка практикує «предписуюче забуття» і «репресивне знищення», і громадянського суспільства, яке породжує «мовчання сорому», акторами можуть бути як більш дрібні групи, наприклад, сім'я («установче забуття»), так і окрема людина (анулювання) [4, с. 160]. Соціальне забуття можна співставити з «нормальним» процесом індивідуального забування, яке неминуче супроводжує пам'ять або навіть детермінує її.

Про цінність історичної пам'яті засвідчує введення в науковий обіг поняття «постпам'ять» (postmemory). Воно відповідає на питання: як відбувається передача пам'яті між поколіннями, як саме люди можуть «пам'ятати» події, що відбулися до їх народження? На відміну від досліджень соціальної та культурної пам'яті, в центрі яких стоїть, як правило, питання про спадкоємність, «постпам'ять» дозволяє вловити момент розриву, а та-

кож специфіку відношень між поколіннями. «Постпам'ять», на відміну від історії, володіє обов'язковою глибокою емоційною залученістю в досвід, який пережило покоління батьків. Хоча дослідження постпам'яті зосереджені на цінностях сім'ї, вона не строго індивідуальна. «Життя сім'ї, навіть в самих сокровенних моментах, укорінене в колективному уявленні, яке формується суспільством, фантазіями і проєкціями поколінських структур, а також сукупністю історій та образів, котрі впливають на передачу індивідуальних і сімейних спогадів», – пише Маріанна Гірш. Крім усних сімейних історій, «постпам'ять» може передаватися в дистанційній формі, повторно перевтілюватися через інші інститути, створюючи можливість особистої ідентифікації з чужою пам'яттю [7]. Прикладом таких інститутів є музеї і меморіальні комплекси. Важливим інструментом формування постпам'яті є художні об'єкти – картини, пам'ятники, літературні твори, фільми.

Висновки. Пам'ять є способом конструювання людьми свого минулого. Вона може вивчатися як пам'ять-свідчення людей, які пережили певні події (війну, революцію тощо). Одночасно це поняття використовують для вивчення репрезентацій минулого і його конструювання через медіа пам'яті – книги, фільми, монументи, церемонії тощо. Важливе значення для виявлення сутності пам'яті та її використання має залучення ціннісного підходу. Наукова історія багато зробила для зміцнення зв'язку історії з іншими науками, для розвитку міждисциплінарного синтезу і наближення історичної науки до ціннісного осмислення минулого на відміну від оцінки. Цінність пам'яті визначається через співставлення із забуттям, яке виступає в різних аспектах в якості інструменту, який допомагає виявити основні структурні підходи до історичної пам'яті як цінності.

### Список використаних джерел та літератури:

1. Assmann A. Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. München: C.H. Beck, 1999. 424 s.
2. Burke P. Review of the Invention of Tradition. *The English Historical Review*. 1986. Vol. 101. № 398. P. 316–317.
- Nora P. URL: <http://magazines/nz/2005/2/nora22.html>
- Connerton P. *The Spirit of Mourning: History, Memory and the Body*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 178 p.
- Delich F. The Social Construction of Memory and Forgetting. *Diogenes*. 2004. Vol. 51. № 1. P. 65–75.
- Halbwaks M. URL: <http://magazines/nz/2005/2/ha2.html>
- Hirsch M. Family Pictures: Mans, Mourning and Post-Memory. *Discourse*. 1992-1993. Winter. Vol. 15. № 2. P. 3–29.
- Welzer H. URL.: <http://magazines/nz/2005/2/vel3.html>

УДК 94: 327.5 (47+57) “1939/1945”

**О.О. Шморгун**

провідний науковий співробітник,  
кандидат філософських наук, доцент

## **ГЕОСТРАТЕГІЧНІ ВИМІРИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СРСР ЖЕРТВА ЧИ АГРЕСОР? (ПРОБЛЕМА ПРОТИСТОЯННЯ ІСТОРИЧНИХ ДИСКУРСІВ)**

*Стаття присвячена аналізу геополітичної мотивації основних країн учасників Другої світової війни напередодні відкриття німецько-радянського фронту. На основі аналізу гостро дискусійної проблеми – виявлення справжніх намірів Кремля щодо часу початку участі СРСР у бойових діях на європейському континенті та подальших геостратегічних намірів сталінського режиму – розкриваються особливості воєнної доктрини комуністичного тоталітарного устрою, а також особливості реакції на агресивно гегемоністську радянську зовнішню політику як з боку нацистського воєнного керівництва, так і політичних еліт західної демократії.*

Доведено, що нездатність зрозуміти логіку історичних подій напередодні початку бойових дій на Східному фронті обумовлена взаємною заідеологізованою дослідницькою позицією прибічників підготовки СРСР до превентивного удару з метою подальшої реалізації комуністичної утопії світової революції, а також їхніх опонентів – adeptів суцільно оборонно- консервативної стратегії дій.

Обґрунтовано положення про те, що саме внаслідок своєї принципово антизахідної установки і водночас конкуренції за світове панування зі своїм ситуативним союзником по пакту Молотова-Ріббентрона, СРСР опинився «між двох вогнів»: одночасної загрози з боку капіталізму і нацизму, що, врешті-решт зумовило нездатність радянського воєнного і політичного керівництва вибудувати ефективну модель майбутнього перебігу війни та привело до катастрофи Червоної армії першого періоду війни з III Рейхом.

Показано, що аналіз порушених у статті питань є гостро актуальним для протидії нинішній фальсифікації путінською пропагандою історичних реалій Великої вітчизняної війни та намагань використати цю проблематику у нинішній гібридній війні проти України.

**Ключові слова:** геостратегія Другої світової війни, початок воєнних дій на Східному фронті, воєнно-політична доктрина комуністичного тоталітаризму.

### ***Geostrategic Dimensions of the Second World War: USSR Victim or Aggressor? (The Problem of Confrontation between Historical Discussions)***

*The article is devoted to the analysis of the geopolitical motivation of the main countries participating in the Second World War on the eve of the opening of the German-Soviet Front. On the basis of the analysis of the hotly debated problem - the identification of the real intentions of*

*the Kremlin regarding the time of the beginning of the participation of the USSR in hostilities on the European continent and the subsequent geostrategic intentions of the Stalinist regime – the features of the military doctrine of the communist totalitarian system are revealed, as well as the features of the reaction to the aggressively hegemonic Soviet foreign policy from both sides the Nazi military leadership, as well as the political elites of Western democracy.*

*It has been proven that the inability to understand the logic of historical events on the eve of the start of hostilities on the Eastern Front is due to the mutual ideologically influenced research position of the supporters of the preparation of the USSR for a pre-emptive strike with the aim of further realization of the communist utopia of the world revolution, as well as their opponents – adherents of a purely defensive-conservative strategy of actions.*

*The proposition that precisely as a result of its fundamentally anti-Western attitude and at the same time competition for world domination with its situational ally under the Molotov-Ribbentrop Act, the USSR found itself “between two fires”: a simultaneous threat from capitalism and Nazism, which ultimately led to the inability of the Soviet military and political leadership to build an effective model of the future course of the war and led to the disaster of the Red Army in the first period of the war with the Third Reich.*

*It is shown that the analysis of the issues raised in the article is acutely relevant for countering the current falsification by Putin’s propaganda of the historical realities of the Great Patriotic War and attempts to use this issue in the current hybrid war against Ukraine.*

**Keywords:** *geostrategy of the Second World War, the beginning of hostilities on the Eastern Front, the military-political doctrine of communist totalitarianism.*

Попри багатолітні дискусії, що не вщухають, питання пов’язані з реальними намірами Гітлера та Сталіна стосовно підготовки до взаємного воєнного протистояння на Східному фронті все ще залишаються відкритими. Це стосується і так званої

«таємниці червня 1941 року», тобто з'ясування того, хто насправді планував напасти першим саме влітку 1941 р. – Сталін чи Гітлер.

Особливо звертає на себе увагу той факт, що з приводу вирішення цієї проблеми різні автори часто висловлюють буквально поляризовані за своїм змістом твердження. Також впадає в око напрочуд парадоксальна рівнозначна переконливість аргументів «нападників», тобто прихильників агресивних намірів СРСР, спрямованих на остаточну реалізацію проекту «переможної світової пролетарської революції» шляхом розпалювання світової війни, та «оборонців», що відстоюють ідею миролюбності сталінської системи, буцімто зосередженої на будівництві соціалізму в одній країні під гаслом «ми ні на кого не збирались нападати» (дані влучні визначення для опонентів в цьому питанні запропоновані російським істориком О. Шубіним в його книзі «Світ на краю прірви (від Великої депресії до світової війни, 1929–1941 роки»).

Водночас, враховуючи той незаперечний факт, що саме на східному театрі бойові дії набули найбільш масштабного характеру, справивши чи не вирішальний вплив на весь перебіг Другої світової війни, з'ясування реальних намірів обох воюючих сторін, є вкрай актуальним. Особливо слід зазначити важливість конструктивного вирішення вказаної проблеми в контексті нинішньої воєнної агресії кривавого путінського режиму проти України, що вже набула виразних ознак рашистського типу неонацизму. Адже сам черговий «собиратель земель русских» В. Путін у якості новоявленого записного головного історика Росії та його численні поплічники на ниві фальсифікації історії, активно використовуючи тему Великої вітчизняної війни у своїй пропагандистській кампанії, вже давно привласнили у своїй переписаній у чорносотенних фарбах історії радянську перемогу над нацизмом.

Як відомо, нападницьку «лінію» щодо реальної ролі СРСР у Другій світовій війні свого часу найбільш чітко зафіксував ко-

лишній офіцер радянської зовнішньої розвідки, перебіжчик до Великої Британії, етнічний українець В. Резун (псевдонім В. Суворов). Причому варто зазначити, що у ставленні до нинішньої російської агресії цей автор, як і переважна більшість «нападників», займає відверто проукраїнську і антипутінську позицію. Наприкінці 1980-х рр. В. Резун опублікував книгу «Криголам», в якій він категорично стверджував, що Сталін розглядав початок війни в Західній Європі як можливість поширення комуністичних революцій по всьому континенту, а потім і їх неминучого перетікання у всесвітню так звану пролетарську революцію, а також, що на момент вторгнення Німеччини на територію СРСР радянські збройні сили вже були практично повністю готові для аналогічного раптового нападу на Гітлера (пізніше ця ж сама теза розвивалась і поглиблювалась цим автором в книгах-бестселерах «День М», «Остання республіка» та ін.).

За В. Резуном саме внаслідок своєї повної відмобілізованості і готовності до успішного вторгнення в Європу, ймовірно запланованого на 6 липня 1941 р., радянські сухопутні війська, вже сконцентровані на західному кордоні, були абсолютно не здатні до захисту власної території. Адже саме внаслідок цього Червона армія, знаходячись у дуже не вигідній для оборони конфігурації саме з цієї причини миттєво зазнала безпрецедентно нищівного розгрому. Отже, згідно з подібним підходом окрім ефекту неочікуваності додаткова перевага Вермахту була отримана за рахунок того, що побудова радянських збройних сил мала якраз наступальний характер.

У якості ще одного доказу на користь своєї версії початку війни на сході В. Резун цілком резонно стверджує, що Сталін, з метою не викликати стурбованості у решти світу, в умовах граничної секретності, привів у дію механізм прихованої мобілізації, завдяки якому відбулось різке збільшення чисельного складу Червоної армії з 1,8 млн. чоловік у 1939 р. до більш як 5 млн. військовослужбовців навесні 1941 р. Той же дослідник цілком справедливо підкреслює, що за кількістю танків та бойових лі-

таків, які були в той момент на озброєнні бронетанкових військ та військово-повітряних сил, СРСР переважав аналогічні показники практично всі армії світу разом взятих, що безумовно є переконливими доказом агресивних планів Сталіна, спрямованих на швидкоплинну окупацію як мінімум всієї Європи.

Крім того, автор «Криголаму» та «Дня М» доводить, що Сталін постійно намагався всіляко посилити напруженість у Європі, а пізніше і у світі, надавши економічну та військову підтримку Веймарській, а потім і нацистській Німеччині. Нарешті, за твердженнями В. Резуна, у 1932–1933 рр. Сталін допоміг Гітлеру прийти до влади, заборонивши німецьким комуністам виступити разом з соціал-демократами, яким було навішено ярлик соціал-фашистів, єдиним фронтом проти нацистів на парламентських виборах.

Головна ж ідея В. Резуна полягає в тому, що після приходу Гітлера до влади вся діяльність Сталіна буцімто незаперечно свідчить про те, що, він вирішив використати нацистський експансіонізм у якості свого роду тарану, що завдасть нищівного удару Західному світу, виконає, по-суті відведену йому підступним тоталітарним візаві Гітлера, роль «криголама» для здійснення комуністичної революції світового масштабу.

Цими ж глобально імперіалістичними намірами пояснюється і те, що Сталін разом з Гітлером згідно з відомим таємним протоколом до мирної угоди не тільки здійснив поділ Польщі, тим самим усунувши «польський буфер» між Німеччиною і СРСР, а, продовжуючи реалізовувати свою доктрину підготовки до окупації Європи, вдався до включення до радянської сфери впливу, а потім, під виглядом «добровільного приєднання» до СРСР, і анексії прибалтійських країн – Естонії і Латвії. Також задля забезпечення собі зручної позиції на північному фланзі для наступного наступу в напрямку багатой корисними копалинами Скандинавії, на яку зазіхали і нацисти, «великий стратег соціалістичної революції» розв'язав загарбницьку війну проти Фінляндії.

Дещо пізніше подібну ж версію підготовки до гігантського стрибка Червоної армії на захід, висунув І. Буніч у своїй відомій книзі «Операція «Гроза». Також аналогічні погляди відстоює низка західних дослідників з цієї проблематики, таких як Р. Такер, Й. Гофман. Із останніх праць, автор яких притримується аналогічних поглядів, можна згадати фундаментальну монографію американського історика Ш. МакМікіна «Війна Сталіна: Нова історія Другої світової» [1].

Із найбільш відомих російських «суворовців»: науковців та публіцистів, що «прийняли за основу» загальну версію В. Суворова-Резуна можна назвати насамперед П. Бобильова, В. Данилова, М. Мельтюхова, В. Невежина, Б. Соколова, М. Солоніна, а також вже згадуваного О. Шубіна. Нарешті, особливо слід підкреслити, що абсолютно домінуючою в сучасній українській історіографії також є, на жаль, як на мене, дещо ідеологічно забарвлена загальними антиімперськими та антикомуністичними установками, «нападницька» точка зору [2; 3].

На користь ідеї підготовки СРСР до війни проти Германії, на думку В. Резуна та його послідовників, свідчить і низка документів, розсекречених останнім часом, серед яких насамперед «Міркування Генерального штабу Червоної Армії за планом стратегічного розгортання Збройних Сил Радянського Союзу на випадок війни з Німеччиною і її союзниками» підготовлений не раніше 15 травня 1941 р. В цьому документі, написаному ймовірно майбутнім маршалом О. Василевським, а потім редагованим і завізованим М. Ватутіним (а можливо і начальником генерального штабу Г. Жуковим) констатується цілковите розуміння неминучості війни з Німеччиною, до якої супротивник веде активну підготовку, а також на думку «нападників» пропонується генеральний план славнозвісного удару на випередження всіма силами і засобами РСЧА («робітничо-селянської Червоної армії») проти німецьких збройних сил.

Нарешті, як на мене, найбільш переконливим аргументом «нападників» на користь форсованої підготовки СРСР до напа-

ду на Німеччину вже у найближчому майбутньому є те, що в останні роки перед початком війни і, особливо, у 1941 р. дійсно практично вся економіка СРСР карколомними темпами переводилась на воєнні рейки. Як цілком слушно з цього приводу, зазначає той же В. Резун, працювати в режимі «гармати замість масла» народногосподарський комплекс за умов мирного часу може дуже недовго.

Втім низка авторів не поділяє поглядів «нападників» або вважає їх аргументацію недостатньо доказовою. Серед західних істориків з різних країн тут можна назвати С. Бланка, Д. Гланца, Д. Гаслама, Г. Городецького, У. Дерека, К. Кшика, Р. Едмондса, Г. Регсдейла Р. Різа, Р. Роджера, Дж. Улдрікса, Д. Уотсона. Відповідно, серед російськомовних дослідників, що відстоюють оборонну спрямованість радянської воєнної доктрини, варто назвати насамперед М. Гарєєва, Л. Безіменського і Д. Волкогонова О. Некріча.

Потрібно визнати, що в аргументах «оборонців», згідно з якими СРСР не збирався взагалі ні на кого нападати, а на літо 1941 р. був ще в принципі не готовий для проведення такої масштабної наступальної операції, що прекрасно усвідомлювало керівництво країни, також є велика доля істини.

Справді, радянські керівники практично не приховували свою підготовку активного вступу СРСР у Другу світову війну «на боці всіх прогресивних сил» і навіть можливість за певних обставин удару Червоної армії на упередження. Але, водночас, остаточне перетворення держави на єдиний воєнний табір та забезпечення повної боєготовності збройних сил планувалось ними як мінімум на 42-ий, (а то й 43–44-й) роки, чому повинно було максимально сприяти виконання завдань третього п'ятирічного плану. Встановлення подібних термінів вступу у війну тільки у разі нагальної потреби було обумовлене існуючою не повною укомплектованістю армії особовим складом, технікою та боеприпасами, особливо в тих величезних масштабах, до яких її чисельність планував довести Сталін. Також далеко

незавершеним було переозброєння армії на нові, більш ефективні, моделі озброєння (особливо танки і літаки), яке справді проводилось в максимально авральному режимі.

До речі, проти тези про величезне кількісне переважання танків і літаків у Червоній армії на момент німецького нападу свідчить той факт, що в цей момент значна частина радянської техніки знаходилась в ремонті або перебувала у розібраному стані, тобто була не боєготова, на, що, зокрема звертає увагу Б. Соколов у своїй книзі «Правда і міфи Другої світової».

Дійсно, важко уявити, що в генштабі не усвідомлювали потреби у певному часовому проміжку для того, щоб сотні тисяч призовників отримали хоча б мінімум необхідної підготовки, а десятки тисяч командирів всіх рівнів, що прийшли на зміну репресованим, набрались досвіду управління військами. Крім того, очевидно і те, що радянське керівництво не було настільки самовпевненим, щоб зовсім не враховувати блискучих і блискавичних перемог Вермахту над франко-британською коаліцією, а також не брати до уваги фактичного провалу первісного задуму наступальної операції Червоної армії проти Фінляндії.

Нарешті, явно не могла слугувати додатковим аргументом на користь проведення вторгнення до Європи вже влітку 41-го року, план якого буцімто отримав назву «Операція Гроза», і ситуація на Далекому Сході. Адже попри укладання 13 квітня 1941 р. міжнародного договору про п'ятирічний нейтралітет між СРСР та Японською імперією, факт залишається фактом – на той момент японська армія, що фактично знаходилась в тилу радянської Росії, безумовно прагнула реваншу за недавню воєнну поразку на озері Хасан та поблизу річки Халхин-Гол і, очевидно, була готова за сприятливих обставин відкрити проти Сталіна дуже небезпечний другий фронт в тилу націленої на захід Червоної армії (нагадаю, що японська правляча верхівка офіційно проголосила себе воєнним союзником Німеччини, а також членом так званої осі Рим-Берлін-Токіо, а, крім того,

подібно до Італії та Німеччини демонстративно вийшла із Ліги Націй).

Що ж до тверджень «нападників» щодо наступального характеру конфігурації радянських військ, що концентрувались на новому російсько-німецькому кордоні, який вже знаходився на території частково окупованої Польщі (так звані львівський та білостоцький балкони чи виступи, що нависали над німецькими військами і загрожували їм оточенням), то з цього приводу «оборонники» приводять вельми переконливий контраргумент, згідно з яким сама по собі наступальна доктрина ведення бойових дій зовсім не тотожна планам нападу на іншу країну з метою її підкорення. Адже подібні концепції превентивної війни, спираючись на загальновідому істину «кращий вид оборони – наступ» на той час мали практично всі воєнні доктрини розвинених країн.

Отже, стає зрозумілим, що домінуюча концепція форсованої підготовки СРСР до удару по нацистській Німеччині уже влітку 1941, а, значить, і мета такого нападу – запровадження комуністичного ладу у всесвітньому масштабі уже в озорій перспективі – також не є настільки бездоганною, щоб бути прийнятою у якості загальноновизнаної та безальтернативної, а тому, як мінімум, потребує додаткової аргументації.

В цілому ж потрібно визнати, що внаслідок виключно складної і неоднозначної геополітичної ситуації, що склалась на початку нацистсько-комуністичного збройного протистояння, вирахувати справжні наміри головних «дійових осіб та виконавців» на існуючому театрі воєнних дій, кожний з яких до того ж ретельно приховував свої істинні наміри і намагався будь-що дезінформувати не тільки своїх противників, але й ситуативних союзників, на той історичний момент справді було вкрай складно.

Ще важче було передбачити можливий подальший перебіг подій, які, окрім всього іншого, могли розвиватись і під дією випадкових факторів. Все це, безумовно, також призводило до

постійних політико-ідеологічних маневрів радянського керівництва, зрозумілих намагань приховати свої істинні наміри, що сьогодні ускладнює розуміння логіки тих подій навіть для неупереджених істориків. Але тим важливіше виявити ті об'єктивні історичні реалії, що склались протягом всього існування «першої в світі країни соціалізму, що переміг в одній окремо взятій країні», з якими жодна з конфліктуючих сторін цього глобального геополітичного конфлікту просто не могла не рахуватись.

Справді, чи були у Сталіна підстави не довіряти антигерманському блоку колишніх союзників по Антанті та підозрювати їх у наданні хибної інформації стосовно намірів Гітлера напасти на СРСР уже на початку літа 1941 р.? Так, безумовно були. Адже це дозволило б втягти Сталіна у війну на своєму боці, тим самим полегшивши своє власне положення у боротьбі з нацизмом, а за сприятливих обставин і спонукати Гітлера радикально змінити напрям головного удару, спрямувавши його на схід (що насправді у кінцевому підсумку і відбулось).

На підтвердження реальності цієї небезпеки свідчить відверта антирадянська налаштованість лідерів Британії та Франції по відношенню до «советів», що проявилась відразу після проголошення Радянської Росії. В цьому зв'язку достатньо згадати хоча б кризу англо-радянських відносин, що вилилась у загрозу повномасштабної війни СРСР з Британською імперією, Польщею, а можливо і цілим блоком європейських держав, що отримала назву «військової тривоги». Не випадково саме з цього моменту на західному кордоні почалось і будівництво системи оборонних споруд, що отримала назву «Лінія Сталіна».

У 1936 р. під час громадянської війни в Іспанії Німеччина, Італія, ставши на бік Франко, без вагань пішли на пряму воєнну конфронтацію з радянськими збройними силами, надісланими Сталіним в порядку «інтернаціональної допомоги» повстанцям. А невдовзі почала виразно вимальовуватись загроза одночасного нападу на СРСР не тільки з заходу, а й зі сходу: в цьому ж

році в Берліні між Третім Рейхом і Японською імперією з метою боротьби проти Комуністичного Інтернаціоналу було укладено документ з виразною назвою Анतिकомінтернівський пакт.

І при цьому низку дій Франції та Британії, спрямованих на потурання нацизму, що прийшов до влади, в Кремлі небезпідставно розглядали, як намагання створити на європейському континенті потужну антирадянську загрозу. Інакше як пояснити дивовижну поблажливість до зухвалих дій нацистів на міжнародній арені? Вже у 1933 р., відразу після приходу націонал-соціалістичної партії до влади, Німеччина виходить з Ліги Націй та припиняє сплачувати репарації. Гітлер як новообраний канцлер відмовляється від виконання і статей Версальського договору, які стосувались обмежень озброєнь і взагалі забороняли країні мати військову авіацію.

Більше того, незабаром Німеччина вдається до територіального реваншизму: у 1935 р. після виплати Франції компенсації за вугільні шахти земля Саар за результатами плебісциту відійшла до Німеччини. І замість того, щоб у зародку присікти подібні відверто провокативні дії, у 1935 р. між Великою Британією та Німеччиною було укладено військово-морську угоду, відповідно до якої дозволялося збільшити тоннаж німецького флоту в 5,5 рази та будувати підводні човни.

А уже у 1938 р. відбувся Аншлюс Австрії – німецькі війська, за підтримки місцевих нацистів практично окупували цю країну, негайно оголосивши про возз'єднання Австрії з німецькою імперією. Далі Гітлер висуває буцімто останню територіальну вимогу Німеччини в Європі – приєднання до Рейху Судетської області. І знову лідери західної демократії на всі ці зухвалі дії «відповіли» черговими поступками нацизму. Більше того, Англія та Франція висунули чеському уряду ультиматум з вимогою негайної передачі Німеччині територій Чехословаччини, населених німцями. Глави урядів Великої Британії, Франції, Німеччини та Італії підписали Мюнхенську угоду, пізніше названу Мюнхенською змовою, яка зобов'язала новостворену Че-

хословаччину задовольнити територіальні претензії не тільки Рейху, а й Польщі та Угорщини.

Те ж саме стосується і так званої дивної війни, яку проводили у якості союзників Польщі ті ж Британія та Франція після підступного нападу на цю державу Гітлера, явно даючи зрозуміти фюреру, що у нього повністю розв'язані руки для того, щоб, вже маючи спільний кордон з більшовиками, нарешті здійснити проголошений ще в його програмній праці «*Майн кампф*» у якості головної мети «розширення життєвого простору» «*Drang nach Osten*» – «Натиск на Схід». Паралельно в цій же книзі Гітлер постійно проголошує панегірики Великій Британії у якості одного з осередків нордичної раси.

Безпосереднім наслідком англофільства Гітлера та водночас підтвердженням небезпеки можливості британо-нацистського альянсу за спиною СРСР для радянського правлячого класу також безумовно стало і так зване диво Дюнкерка – наказ фюрера Вермахту не починати неминучий розгром притиснутого до моря більш як трьохсоттисячного британо-французького корпусу під Дюнкерком 10 травня 1940 р.

Нарешті за багатьма мемуарними свідченнями демарш заступника Гітлера по партії, «нациста номер три» – Рудольфа Гесса, несподівано перелетів до Британії, лише посилював цю підозру та оцінювався радянським керівництвом як спроба Гітлера укласти антирадянський воєнний союз між Британією та Німеччиною.

Отже, не дивно, що всі попередження майбутніх союзників з антигітлерівської коаліції щодо скорого нападу з боку нацистської Німеччини на той момент сприймалися Сталіним як повна дезінформація. Цьому максимально сприяло і те, що ситуації явної загрози висадки нацистів на Британські острови, особливо після успішно проведеної аналогічної операції із захоплення острова Крит, який нацистська пропаганда подавала як генеральну репетицію остаточної фази битви за Британію, Англія реально була надто зацікавленою стороною у провокуванні кон-

флікту нацистів зі сталінським режимом з метою переведення основного епіцентру бойових дій на схід.

Більше того, у книзі з вельми виразною назвою «Хто примусив Гітлера напасти на Сталіна» дехто М. Старіков, який явно з подачі російських спецслужб вже довгий час проводить відверто антиукраїнську політику, навіть стверджує, що саме створення нацистської партії та вибір у якості лідера всього нацистського руху Гітлера не що інше, як справа рук британських спецслужб.

Але з іншого боку потрібно визнати: недовіра, небажання співробітничати і навіть прагнення знищити новоутворений СРСР далеко не в останню чергу дійсно обумовлені тоталітарним статусом і демонстративними претензіями на світове панування самого сталінського режиму. Адже безумовно правий В. Резун, коли пов'язує агресивний радянський імперіалізм та підпорядкування всього суспільного життя на підготовку до скорої війни з головною більшовицькою *idée fixe* – «неминучістю переростання війни всесвітньої у світову революцію» або «всесвітню громадянську війну».

Типовим прикладом спроби такої «кавалеристської атаки на капітал» стала радянська інтервенція проти Заходу, що відбулась за благословення Л. Троцького у 1920 р. і отримала назву Польсько-радянської війни. Намагаючись скористатись політичною дестабілізацією у більшості країн Європи, а також пробільшовицькими заколотами в Німеччині та Угорщині, під гаслом «даєшь Варшаву и Берлин», Червона Армія вперше по справжньому продемонструвала всім країнам розвиненого капіталізму і західної демократії небезпеку реалізації комуністичної утопії. Для ілюстрації ступеня тоталітарно-ідеологічної затягнутості цієї акції наведу фрагмент з наказу по армії на той час головнокомандувача військами Західного фронту М. Тухачевського, який ставив на цей наступ стратегічні завдання, які далеко виходять за межі розгрому «білополяків». «Нехай розорені імперіалістичною війною місця будуть свідками кривавої

розплати революції зі старим світом і його слугами. Червона Армія нехай покриє себе новою нев'янучою славою. Погляди всієї Росії звернені на Західний фронт». І далі: «бійці робочої революції. Спрямуйте свої погляди на захід. На заході вирішуються долі світової революції. Через труп білої Польщі лежить шлях до світової пожежі. На багнетах понесемо щастя і мир трудящому людству. На Захід! До рішучих битв, до гучних перемог! Шикуйтеся в бойові колони! Пробив час наступу» [4].

Отже, далеко не випадково у Конституції Російської Федерації 1918 р. підкреслювалось, що цей Основний Закон носить тимчасовий перехідний характер і буде діяти лише до скорого звершення світової революції. А у третьому розділі цього документу з назвою «Радянське будівництво» у якості стратегічного завдання новоствореної держави декларувалось мета «знищення будь-якої експлуатації людини людиною, повне усунення поділу суспільства на класи, та перемога соціалізму у всіх країнах». Чотири роки поспіль, у 1922 р. створюється перша Конституція Радянського Союзу. Вона відкривається «Декларацією про утворення СРСР», в якій проголошується, що доступ в радянську державу відкритий для всіх країн, що вирішили стати на соціалістичний шлях розвитку.

Відповідно, в двадцятих роках «червоні правознавці» розробляли «теорію» класового соціалістичного, в тому числі і міжнародного, права. У працях цих теоретиків воєнного комунізму відкрито починають використовуватися у позитивному ключі такі терміни, як «червона окупація» і «червона інтервенція». Виходячи з подібних понять їх авторами відкидаються вимоги міжнародного Гагського окупаційного кодексу зберігати традиційний державний уклад окупованої країни і проголошується право окупанта на насильницьке нав'язування суверенним націям-державам пролетарсько-інтернаціонального комуністичного ладу. Зокрема, «червоний маршал» М. Тухачевський у статті «Питання сучасної стратегії» в дусі троцькістської ідеї «перманентної революції» прямо заявляв про необхідність «за-

хоплення нової території з метою розширення простору соціалізму».

Також необхідно зазначити, що і сам Сталін постійно вдався до тактики прямого залякування Заходу своєю здатністю у разі максимально широко трактованої загрози агресії проти СРСР у будь-який момент спровокувати революційну катастрофу у розвинених капіталістичних країнах. А головне, мірою загострення міжнародної обстановки на початку 30-х рр. минулого століття на рівні вищих директивних органів керівництва радянською державою демонстративно почали прийматись відповідні документи. Зокрема, 11 лютого 1934 р. Політбюро прийняло постанову, в якій зазначалось, що велика європейська війна допоможе світовому пролетаріату захопити владу в найбільших європейських центрах. А вже на засіданні Політбюро від 1 травня 1935 р. прямо зазначалось, що СРСР візьме участь у нових конфліктах в Європі та в Азії рівно тією мірою, «яка дозволить йому виявитися вирішальним фактором у сенсі перетворення світової війни на світову революцію». Про серйозність всіх цих намірів також яскраво свідчить активне воєнне втручання СРСР в громадянську війну в Іспанії у 1936 р. на боці лівих інтернаціональних сил.

Якщо ж говорити про засоби реалізації методів постійної дестабілізації політичної ситуації в країнах Європи, то таким потужним інструментом став створений у 1919 р. саме у Москві за ініціативи Леніна Комінтерн. Офіційно головною метою цієї міжнародної організації, яка справді облутала своїми щупальцями мало не весь світ, була боротьба за перемогу світової революції. Тому потрібно визнати, що багатопланова підривна політика СРСР дійсно проходила під комуністичними гаслами «пролетарі не мають своєї вітчизни» і «пролетарі всіх країн, єднайтесь». Вона була безпосередньо спрямована на максимальне послаблення, а за слушної нагоди і повне знищення європейських націй-держав і встановлення на їх території чергових так званих нових радянських республік.

Страхом можливості реалізації подібних планів пояснюється те, що, виходячи із гранично підступної геополітики СРСР з її визнанням права на зовнішню інтервенцію і окупацію в ім'я світової революції, уряди країн, через територію яких СРСР пропонував «прийти на допомогу» Чехословаччині, щоб буміто не допустити її окупації нацистською Германією, категорично відмовлялись пропустити Червону армію, передбачаючи велику ймовірність того, що Червона армія «за проханням місцевих трудящих», назавжди залишиться на «звільнених» від «капіталістів і націоналістів» землях.

Зазначу, що справедливість усіх цих побоювань, які сьогодні В. Путін сформулював у формі відверто імперського афоризму «кордони Росії ніде не закінчуються», якраз підтвердили подальші агресивні дії Сталіна, спрямовані на загарбання окремих територій і цілих європейських держав, що відбулись після ухвалення таємного протоколу за пактом Сталіна-Гітлера (як цю угоду його називають усі західні історики). Крім того, потрібно погодитись з тим, що насправді «Сталін і не збирався реально виконувати свої зобов'язання перед Чехословаччиною, які він стільки разів підтверджував. Він не мав для цього ані технічної можливості, ані просто бажання. Найбільший провокатор ХХ століття намагався роздмухати полум'я війни у Західній Європі» [5].

Нарешті, для західних політиків безумовно не був секретом і той механізм, за допомогою якого, нав'язавши світу чергову світову війну, СРСР збирався здобути в ній остаточну перемогу. Так, виступаючи на XIII губернській конференції 27 січня 1925 р. вождь Сталін зазначав: наш «союзник, невловимий, безособовий, але дуже важливий. Це – ті конфлікти та протиріччя між капіталістичними країнами, які особи не мають, але, безумовно, є найбільшою підтримкою нашої влади та нашої революції. Це може здатися дивним, але це факт, товариші. Якби дві основні коаліції капіталістичних країн під час імперіалістичної війни у 1917 р., якби вони не вели між собою смертельну бо-

ротьбу, якби вони не вчепилися один одному в горло, не були б зайняті собою, не маючи вільного часу зайнятися боротьбою з Радянською владою, – навряд чи Радянська влада встояла б тоді. Боротьба, конфлікти та війни між нашими ворогами – це, повторюю, наш найбільший союзник».

Одночасно «найвидатніший узурпатор сучасності» вимушений констатувати, що в світі капіталу наступила тимчасова стабілізація. «Але оскільки плюси для капіталу в цій галузі поки що переважають над мінусами чекати на військові сутички між капіталістами з сьогодні на завтра не доводиться». В зв'язку з цим, в тому ж січні 1925 р. вже на пленумі ЦК ВКП(б) «батько народів» чітко сформулював подальшу воєнну стратегію держави, яка має полягати в тому, щоб очікувати до останнього найбільш сприятливого моменту і почати воєнні дії тільки після того, як найбільш розвинені західні країни (за активного сприяння «найбільш миролюбної держави в світі») знову зіткнуться у смертельній схватці за черговий неоколоніальний переділ світу: «А нова війна не може не зачепити нашої країни. ...Війна може стати, звичайно, не завтра і не післязавтра, а через кілька років, неминучістю... Питання про нашу армію, про її могутність, про її готовність обов'язково встане перед нами за ускладнень в навколишніх країнах, як питання доленосне. ...Але якщо війна почнеться, то нам не доведеться сидіти склавши руки, – нам доведеться виступити, але виступити останніми. І ми виступимо для того, щоб кинути вирішальну гирю на шальку терезів, гирю, яка б могла переважити».

До речі, крім всього іншого подібне бачення цілковито відповідало і сталінському психологічному архетипу: завжди діяти нишком, до останнього залишаючись осторонь. Так генсек поступав і у своїй внутрішній політиці, страваючи між собою своїх політичних противників, одночасно приєднуючись тимчасово до одного з політичних таборів.

Також було очевидно, що для реалізації подібного плану потрібно зробити все для відновлення потужної Германії, при-

чому на чолі саме з Гітлером, який не приховував своїх намірів скасувати рішення Версаля в усьому їх обсязі, що, звичайно, неминуче мало призвести до конфлікту Третього Рейху із колишніми союзниками по Антанті. (Тому цілком логічно, що вже у 1924 році, попри заборону Німеччині мати потужні збройні сили, на території СРСР розпочалась підготовка німецьких льотчиків та танкістів).

Крім того, однією із спецоперацій, спрямованих на досягнення вищезгаданої мети, було блокування процесу створення антинацистського лівого фронту, на що, до речі, справедливо вказує В. Резун. Цей союз міг би виникнути на основі цілком можливого на той час союзу між більш радикально налаштованими комуністами та поміркованими соціал-демократами. Ось чому у 1932 р. на черговому пленумі Комінтерну, безпосередньо з подачі Сталіна, було офіційно заявлено, що «головний наш супротивник – фашизм у робітничому русі», який нібито діє у двох іпостасях: націонал-фашизму та соціал-фашизму (соціал-демократії). І останній, на думку вождя, значно небезпечніший, ніж прибічники Гітлера, бо маскується під демократичну силу.

Також важливо зазначити, що ототожнення соціал-демократії з фашизмом Сталін обґрунтовує насамперед як затятий пропагандист війни, засуджуючи поміркованість цієї чи не найбільш популярній у післявоєнній Німеччині політичної партії саме за її на той час програмну пацифістську позицію. В статті «До міжнародного становища» ще у 1924 р. «видатний борець за мир в усьому світі» зазначав: «...невірно, що фашизм є лише бойова організація буржуазії. Фашизм не лише військово-технічна категорія. Фашизм є бойова організація буржуазії, яка спирається на активну підтримку соціал-демократії. Соціал-демократія є об'єктивно поміркованим крилом фашизму. Немає підстав припустити, що бойова організація буржуазії може досягти вирішальних успіхів у боях чи керуванні країною без активної підтримки соціал-демократії. Так само мало під-

став думати, що соціал-демократія може досягти вирішальних успіхів у боях або в управлінні країною без активної підтримки бойової організації буржуазії. Ці організації не заперечують, а доповнюють одна одну. Це не антиподи, а близнюки. Фашизм є неоформленим політичним блоком цих двох основних організацій, що виник в обстановці післявоєнної кризи імперіалізму і розрахований на боротьбу з пролетарською революцією. Буржуазія не може утриматися при владі без такого блоку. Тому було б помилково думати, що «пацифізм»... означає ліквідацію фашизму. «Пацифізм» у нинішній обстановці є твердження фашизму з висунуттям першому плані його поміркованого, соціал-демократичного крила».

Зрозуміло, що спостерігаючи за всіма цими деклараціями відверто мілітаристськими проявами, лідери західних країн мали всі підстави дійти висновку, що попри всі взаємні нападки, існує реальна загроза об'єднання проти колективного Заходу комуністичного і нацистського тоталітарного режимів. І, як загальновідомо, подальший хід подій цілком підтвердив справедливість подібних побоювань.

Отже, виходячи з підступних агресивних намірів СРСР у передвоєнні роки і враховуючи реальність небезпеки нацистко-радянської змови (яка врешті-решт і відбулась) Британія мала повне не тільки юридичне, а й моральне право проводити аналогічну політику «таємної дипломатії» по відношенню до СРСР. Саме це вона і робила, намагаючись одночасно проводити секретні перемовини з обома тоталітарними лідерами щодо створення воєнного союзу проти кожного із них і, водночас, намагаючись зіштовхнути їх лобами. Звідсіля постійні торги у перемовинах між СРСР і англо-французькою делегаціями і такі самі спроби затягування часу, до яких вдавався і сам Сталін.

Але водночас, максимально посприявши посиленню нацизму, який за заздалегідь продуманим задумом «найгеніальнішого стратега всіх часів і народів» справді повинен був стати головною ударною силою, покликаною виснажити воєнно-економічний

потенціал колишніх союзників по Антанті і водночас настільки знесилитися сам, щоб потім стати легкою жертвою армії «визволителів світу від капіталістичного ярма», комуністичний деспот східного взірця вже не міг повністю залишатись осторонь від стрімко наростаючого глобального воєнного конфлікту. Націлений советизацію західного світу, він прекрасно розумів, що, укладання союзу із Францією та Британією, принаймні на деякий час, дозволяє зупинити початок нової світової війни. Але, як відомо, це зовсім не входило в сталінські плани. Більшовицькому керманичу буквально за всяку ціну потрібна була світова війна як пролог світової революції, і більш сприятливого моменту для її розв'язання, аніж втягти союзників Польщі у конфлікт з Німеччиною на боці Посполитої, не існувало. Отже, і надалі «вести гру одночасно на двох дошках» більше вже було неможливо.

З цього приводу автори двотомного видання «Історія Росії. ХХ століття» під редакцією професора А. Зубова, який з самого початку агресивних дій Росії – окупації Криму і Донбасу зайняв непримиренну антивоєнну позицію і був вимушений емігрувати з путінської ерефії, цілком справедливо зазначають: «Приєднання СРСР до держав осі обіцяло в тактичному плані гарні перспективи для «просування світової революції», тобто для здійснення експансіоністських планів Сталіна та його оточення, а приєднання Москви до англо-французького блоку жодних перспектив для «просування світової революції не давало»; більше того, це приєднання робило б війну у 1939 р. неможливою» [6, с. 6.].

Ось чому радянський вождь нарешті вирішив прийняти доленосне рішення, яке, все ж таки змушуючи його, хоча і тимчасово, офіційно стати на бік однієї із сторін потенційного майбутнього велетенського збройного протистояння, водночас, як йому здавалось, давало можливість успішно реалізувати стратегічну мету використання свого нового союзника «в темну» у якості «криголама» для наступного розгортання світової революції.

19 серпня 1939 р. на секретному засіданні Політбюро, черговий раз повторивши свою класичну тезу про те, що потрібно максимально «зберігати обережність і не давати можливості втягти нашу країну у війну провокаторам війни, які звикли загрибати жар чужими руками», Сталін водночас закликав до переходу до рішучих дій поки що на дипломатичному фронті. Далі він заявив: «питання миру і війни вступило у свою критичну для нас фазу. Якщо ми заключимо договір про взаємодопомогу з Францією і Британією, Германія відмовиться від Польщі і почне шукати модус вівенді із західними державами. Війні вдасться запобігти, але у подальшому події можуть набути небезпечного для нас характеру. Якщо ж ми приймемо пропозицію Германії, вона, звичайно, нападе на Польщу, і втручання Англії та Франції стане неминучим завдяки цьому ми зможемо сподіватись на наш вигідний вступ у війну».

Далі зазначаючи, що покладати надії на перемогу міжнародного комуністичного руху мирним шляхом марна справа, Сталін констатує, що у поточний історичний момент «захопити владу» в Європі і встановити там «диктатуру партії» можна лише завдяки «великій війні», а тому «ми зробимо свій вибір, і він зрозумілий. Ми повинні прийняти німецьку пропозицію і ввічливо відіслати англо-французьку місію. ..Першою перевагою, якої ми набудем, буде знищення Польщі... В інтересах СРСР, щоб війна між Рейхом і англо-французьким блоком... і тривала якомога довше з метою виснаження обох сторін».

І хоча «оборонці» стверджують, що перекази в історичній літературі, цієї промови, зокрема у вищезгаданій праці під редакцією А. Зубова – фальшивка, на мій погляд, «нападники» переконливо доводять, що за чотири дні до підписання так званого пакту про ненапад Сталін дійсно виголошував подібну заяву [7].

Отже, на основі попереднього аналізу можна зробити висновок, що згідно зі своїми настановами спочатку стравити своїх ворогів, а потім розбити їх поодинці, влітку 1941 р. СРСР

справді гарячково, в суперавральному режимі, готувався до збройного нападу на Німеччину і наступного Великого Стрибка на Захід. Головною заслугою В. Резуна безумовно і є доведення цього історичного факту та докладний опис відповідної підготовки. І в цьому плані прибічники концепції несподіваного нападу СРСР на Германію безумовно мають рацію, коли вказують на численні ознаки прагнення реалізації ідеї першого удару по Вермахту: починаючи від безпрецедентно величезного кількісного та якісного нарощування радянських збройних сил, їх невинної концентрації на західних кордонах, тобто на лінії зіткнення з Вермахтом і закінчуючи надривно форсованим переведенням всієї радянської економіки на воєнні рейки.

Також потрібно визнати незаперечне доведення В. Резуном того, що в основі цього прагнення Сталіна було бажання, максимально посприявши розв'язанню світової війни, спробувати реалізувати на практиці суцільно утопічну ідею світової революції, тобто насадження радянського суспільного ладу у світовому масштабі.

Інша справа, що саме вищезгадана ідеологічно вмотивована зацикленість на більшовицькому месіанізмі у поєднанні з недовірою до інформації, що надходила від «класових ворогів» про готовність Германії здійснити східний похід проти більшовиків, призвели і до вражаючої зашореності в оцінці тогочасних геополітичних реалій. Не в останню чергу саме подібна втрата почуття реальності дозволила Гітлеру успішно провести грандіозну дезінформаційну операцію щодо своїх начебто беззастережних намірів уже у найближчий час почати десантну морську операцію проти Англії, а також приховане поетапне, ретельно замасковане розгортання Вермахту для наступу на СРСР. Надто вже великою була спокуса з боку керівника «найбільш миролюбної держави світу», вдаривши в тил уже втягнутого у завоювання Британії Рейху, окупувати всю Європу. Звідсіля і постійні заклинання «не піддаватись на провокації», обумовлені прагненням не сполохати Гітлера, який, насправді

давно розкусив радянські наміри і відразу після окупації Франції віддав наказ готувати план Барбаросса.

Водночас, саме враховуючи, що протягом всієї історії існування комунізму у сталінському варіанті СРСР знаходився у неперервній ідеологічній, економічній, зовнішньополітичній та військовій конфронтації з капіталістичним світом, причому проводив подібну стратегію, спираючись на певні утопічно-тоталітарні ідеологічні штампи, що лише радикалізувало всі ці форми геополітичного протистояння, комуністичний «стратег» не міг не будувати планів «на всі випадки життя», точніше на у повному сенсі «чорний день» – варіант, за яким капіталісти Британії і Німеччини змогли змовитись та поєднати свої імперіалістичні зусилля у черговому поході «проти молодого радянського республіки».

Крім того, попри свою переконаність у тому, що Гітлер будь що уникатиме війни на два фронти, а тому в жодному разі не нападе на СРСР допоки не розправиться остаточно з Черчилем, Сталін та його генерали все ж-таки не могли зовсім виключати варіанта, згідно з яким, залишивши Британію в блокаді і справедливо розраховуючи, що вона не буде поспішати відкривати другий фронт на континенті, безпосередньо у нього в тилу протягом довгого часу Гітлер, розгадавши підступний задум свого «заклятого союзника» не спробує атакувати на випередження (цікаво, що в подальшому події відбувались саме за подібним сценарієм).

Тому, повторюю, навіть після початку Битви за Британію, та ще й на тлі можливих реальних спроб Гесса, які, в тому числі згідно зі спогадами Молотова, сприймались в Кремлі, хазяїн якого сам був майстром закулісних геополітичних інтриг, як реальна смертельна небезпека, Сталін не міг виключати варіанта укладання якихось англо-німецьких таємних угод (показово, що наприкінці війни дійсно відбувались спроби організації мирних перемовин між США та Німеччиною, що також викликало вельми серйозні побоювання у Сталіна щодо можливості створення західного антикомуністичного фронту).

Отже, у радянського воєнно-політичного керівництва були всі аргументи на користь необхідності розробки можливих сценаріїв Другої світової війни за принципом «складання яєць у дві різні корзини». Саме цим обумовлені чужеродні непослідовність і нерішучість Сталіна у підготовці до реалізації операції «Гроза», постійні суперечливі управлінські сигнали, що, врешті-решт, повністю дезорієнтували командний склад армії (між іншим, причини цього явища не можуть пояснити «нападники»); а також постійне відтягування прийняття рішення остаточного рішення щодо вторгнення на територію Польщі, окуповану Німеччиною та відсутність реальних завершених і затверджених вождем, планів генштабу реалізації операції «Гроза». Створення подібних директивних документів явно постійно відкладав сам радянський «главкомверх», водночас виразно натякаючи, у тій же відомій травневій промові 1941 р. перед випускниками воєнної академії, на те, що СРСР вступить у світову війну уже найближчим часом, причому виступить у якості сторони, яка зовсім не збирається боронитися, а атакує першою.

Звідсіля, значною мірою, і збереження того самого ешелонування радянських збройних сил, завдяки якому трохи пізніше Вермахт буде громити їх по частинах, і прагнення довести чисельність і живої сили і техніки Червоної армії до вже якихось циклопічних розмірів та деякі інші факти.

Також, на мій погляд, дуже красномовним свідченням існування оборонної доктрини поряд з наступальною є сам факт початку возведення другої гігантської системи укріплень на так званому новому кордоні, що отримала назву лінії Молотова. Причому на противагу твердженням прихильників неминучого початку операції «Гроза», в тому числі й самого В. Резуна, попередню, гігантську за протяжністю, лінію Сталіна радянське керівництво зовсім не почало демонтувати, а лише тимчасово законсервувало, намагаючись зберегти її боєздатність.

Підсумовуючи попередній аналіз, нарешті сформулюю остаточну відповідь на питання, яке стало предметом багатоліт-

ньої дискусії, що не припиняється і сьогодні. Зазвичай суть її визначається наступним чином: чи був у Другій світовій війні СРСР жертвою, чи агресором, готувався він, згідно з радянсько-путінською догмою, до стратегічної оборони, чи, як вважають прибічники В. Резуна, збирався всіма силами і засобами нанести нищівний удар по Вермахту уже влітку (можливо навіть всередині липня) 1941 р.?

За моїм переконанням, у загальному вигляді ця відповідь буде звучати наступним чином: намагаючись всидіти відразу на двох стільцях або вбити одночасно двох зайців, Сталін у 1941 р. намагався підготуватись і до ретельно прорахованого нападу і до можливої оборони! Але, як відомо, друга частина обох згаданих прислів'їв говорить про неможливість одночасно вдало виконати два несумісних завдання. Тому не дивно, що, врешті-решт, Червона армія виявилася не здатною ані ефективно наступати, ані боронитись, що визнають у обох протилежних напрямках дослідження початкового періоду німецько-радянської війни.

Виходячи з попереднього можна дати відповідь і на друге, вкрай дискусійне питання щодо можливої дати, на яку планував Сталін початок свого власного генерального наступу на гітлерівську Германію. В даному випадку також необхідно зробити категоричний висновок: радянське керівництво не тільки не планувало конкретної дати, а й навіть пори року (літо або осінь 1941 р.). Більше того, воно взагалі збиралося остаточно визначити початок виступу Червоної армії у відповідності до темпів реалізації сценарію операції «Морський лев». Тобто напад на Гітлера повинен був відбутись лише тоді, коли на думку Сталіна, що був для свого оточення і переважної більшості одуреного населення країни живим втіленням істини в останній інстанції, в процесі подальшого ходу Другої світової війни для СРСР настануть найбільш сприятливі обставини саме для того, щоб справді «вийти останніми на поле бою» і вже невдовзі стати остаточними переможцями у Другій світовій війні.

Але в чому ж причини того, що подібні висновки в ході всіх попередніх років затятої полеміки між «нападниками» та «оборонцями» так і не було зроблено? Як на мене відповідь має бути однозначною: причиною подібної концептуальної обмеженості є гранична ідеологічна заангажованість так званих нападників ультраліберальними ідеями некритично панегіричної оцінки західної цивілізації фінансово імперіалістичної доби, а «оборонців» – імперсько-шовіністичними поглядами реакційно-консервативного штибу [8]. Саме подібна упередженість не дає жодній з конфліктуючих сторін у своїх претензіях на остаточне вирішення досліджуваної проблеми.

Насправді, не тільки оцінки передвоєнної геостратегічної мотивації СРСР, а й підсумки бойових дій на Східному фронті, а також і всієї Другої світової війни, не можуть бути однозначно прямолінійними. Зокрема, перемога СРСР та західних союзників над гітлерівською Німеччиною, в якій величезний внесок належить саме українському народу, створила умови задля виживання України як етно-національної та господарської цілісності, що, попри всі перешкоди нехай і пом'якшеного тоталітарного режиму, у післявоєнний час досягла великих успіхів соціально-економічного і культурного розвитку у межах СРСР.

Але водночас внаслідок цієї чергової, поки що, найжахливішої, Руїни в нашій історії не просто демографічні втрати українського народу, а, й обумовлене бездарністю і садистською жорстокістю, традиційною для імперського рашизму, чергове сталінське кровопускання, влаштоване для своїх підлеглих під час радянсько-нацистської війни, призвело до непоправних людських втрат саме найкращих. Воно настільки знесило креативний потенціал українців, що, отримавши незалежність внаслідок закономірного розпаду Радянського Союзу вони не змогли дати гідну відсіч насаджуваному одночасно зі сходу і заходу люмпенськи орієнтованому компра-

дорського-клептократичному клану, який, захопивши владу, під виглядом реформ остаточно в режимі перманентної гуманітарної катастрофи підриває не тільки соціально - економічний, а й інтелектуальний та світоглядний потенціал наших громадян. Саме це, власне, і зробило можливою нинішню російську навалу проти України.

Ось чому дуже хочеться вірити, що формула про те, що єдине чому навчає історія це те, що вона нічому нікого не навчає, цього разу не спрацює, і реальну загрозу Третньої світової війни все ж таки буде усунуто.

#### **Список використаних джерел та літератури:**

McMeekin S. Stalin's War: A New History of World War II. New York: Basic Books, 2021. 864 p.

Калинчук Д. Агресія на випередження: як розпочалася війна між гітлерівською Німеччиною і сталінським СРСР. *Український Тиждень*. 2022. 22 червня. URL: <https://tyzhden.ua/ahresia-na-vyperedzhennia-ia-k-rozpchalasia-vijna-mizh-hitlerivskoiu-nimechchynoiu-i-stalinskym-srsr/>

Війна і міф. Невідома Друга світова. Харків: Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 272 с.

Командующий армиями фронта М. ТУХАЧЕВСКИЙ Члены реввоенсовета фронта СМИЛГА и И. УНШЛИХТ Начальник штаба ШВАРЦ 3 июля. ЦГАСА, ф. 104, оп. 5. Д. 65, л. 843. URL: <http://forums.balancer.ru/society/2002/02/t20288--prikazy-m-n-tukhachevskogo-obr-1920-g.7240.html>

Підлущкий О. Едуард Бенеш: Президент, який двічі втратив республіку. *Дзеркало тижня*. 2001. 7 березня URL: [https://zn.ua/ukr/SOCIUM/eduard\\_benesh\\_prezident\\_yakiy\\_dvichi\\_vtrativ\\_respubliku.html](https://zn.ua/ukr/SOCIUM/eduard_benesh_prezident_yakiy_dvichi_vtrativ_respubliku.html)

История России. XX век: 1939–2007. Москва: Астрель: АСТ, 2010. 847 с.

Александров К. К какой войне готовился Сталин? Очевидно, вождь народов сам хотел напасть на Германию, но 22 июня 1941-го разрушило его планы. *Новая Газета*. 2012. 22 июня. № 68. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2012/06/22/50262-k-kakoy-voyne-gotovilsya-stalin>

Шморгун О. На війні як на війні. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал*. 2020. Вип. 23 (28–29). С. 14–39.

**М.І. Отрош**

провідний науковий співробітник,  
доктор юридичних наук

## **ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В СРСР У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

*У статті досліджуються правове становище та діяльність релігійних організацій в СРСР у роки Другої світової війни. З початком війни на території Радянського Союзу в країні відбулося істотне пом'якшення релігійної політики, що було викликано, з одного боку, наданням німецькою окупаційною владою релігійної свободи віруючим на загарбаних територіях, а з іншого – патріотичною позицією переважної більшості релігійних об'єднань і віруючих Радянського Союзу.*

*Керівники переважної більшості релігійних об'єднань СРСР відразу після нападу гітлерівців на Радянський Союз підтримали визвольну боротьбу народів країни проти німецько-фашистських загарбників. Звертаючись до віруючих з патріотичними посланнями, вони закликали гідно виконувати свій релігійний і громадянський обов'язок щодо захисту Вітчизни, надавати всю можливу матеріальну допомогу на потреби фронту та тилу. У роки війни релігійні громади різних релігій і віросповідань передали до Фонду оборони країни сотні мільйонів карбованців, багато з них брали участь у зборі коштів на будівництво танків і літаків тощо.*

**Ключові слова:** державно-церковні відносини в СРСР у роки Другої світової війни, Російська православна церква у роки Другої світової війни, Рада у спра-

*вах Російської православної церкви при Раді народних комісарів СРСР, Рада у справах релігійних культів при Раді народних комісарів СРСР.*

### ***Legal Status and Activities of Religious Organizations in the USSR during the Second World War***

*The article examines the legal status and activities of religious organizations in the USSR during the Second World War. With the beginning of the war on the territory of the Soviet Union, there was a significant softening of religious policy in the country, which was caused, on the one hand, by the German occupation authorities granting religious freedom to believers in the occupied territories, and on the other hand, by the patriotic position of the vast majority of religious associations and believers of the Soviet Union.*

*The leaders of the vast majority of religious associations of the USSR immediately after the Nazi attack on the Soviet Union supported the liberation struggle of the peoples of the country against the German-fascist invaders. Addressing believers with patriotic messages, they urged them to honorably fulfill their religious and civic duty to protect the Motherland, to provide all possible material assistance for the needs of the front and rear. During the war, religious communities of various religions and faiths donated hundreds of millions of rubles to the National Defense Fund, many of them participated in the collection of funds for the construction of tanks and airplanes, etc.*

**Keywords:** *state-church relations in the USSR during the Second World War, the Russian Orthodox Church during the Second World War, Council of Affairs of the Russian Orthodox Church under the Council of People's Commissars of the USSR, the Council for Religious Cults under the Council of People's Commissars of the USSR.*

Звернення до суті радянської державної політики щодо релігійних громад різних релігій та віросповідань у роки Другої світової війни не є випадковим і повинно розглядатися у загальному контексті державно-церковних відносин в СРСР, які з перших днів радянської влади характеризувалися відкритими гоніннями проти існуючих у той час релігійних організацій і духовенства. Така постановка проблеми, на наш погляд, має безпосередній зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями щодо подолання радянського тоталітарного спадку, зокрема в релігійній сфері.

Справжні наукові дослідження державно-церковних відносин в СРСР, у т. ч. у роки Другої світової війни, були започатковані лише після розпаду Радянського Союзу, в якому повсюдно порушувалися основоположні права та свободи людини, зокрема й ті, що стосувалися свободи совісті. З того часу було зруйновано багаторічне табу на подібні дослідження, почали з'являтися поодинокі публікації, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Так, М. Шкаровський у ході дослідження державно-церковних відносин в СРСР за часів Сталіна, проаналізував становище і діяльність громад Російської православної церкви (РПЦ) у роки війни. Інший науковець, М. Одинцов, у своєму дослідженні висвітлив у більш широкому контексті діяльність різних релігійних організацій в СРСР напередодні та в роки Другої світової війни. У цій статті, спираючись на останні дослідження та публікації як названих, так і інших зазначених у списку літератури авторів, ми ставимо за мету з'ясувати реальне правове становище релігійних організацій в СРСР у роки Другої світової війни та висвітлити їх патріотичну діяльність у зазначений період.

Безпосередньо перед початком війни, що стала переломним етапом у взаємовідносинах між державою і більшістю релігійних об'єднань в СРСР, держава продовжувала проводити курс на побудову «безрелігійного суспільства», що вилилося в гоніння проти існуючих у той час релігійних громад і духовен-

ства. У першу чергу це стосувалося найбільшої з усіх існуючих в СРСР конфесій – РПЦ. Чергова масштабна хвиля закриття молитовних будинків і гонінь на духовенство всіх сповідуваних припала на 1937–1941 рр. Лише у 1937 р. було закрито більше 8 тис. православних храмів, ліквідовано 70 єпархій і вікаріатств, розстріляно близько 60 архієреїв, замучено десятки тисяч православних священнослужителів і церковнослужителів, а також віруючих мирян. У 1940 р. число православних громад в СРСР становило 8279, з них більшість знаходилася на території приєднаних у 1940 р. Прибалтики, Молдавії, західних областей України та Білорусії. У РРФСР на 1940 р. було зареєстровано 950 громад, однак реально діяли близько 100 храмів, які знаходилися в основному у великих містах. В Україні були закриті всі православні церкви у Вінницькій, Кіровоградській, Донецькій, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій областях, по одній церкві діяло у Ворошиловградській, Полтавській, Харківській областях. У Київській єпархії з 1710 парафій, що існували до 1917 р., збереглися лише 2 [1, с. 92].

Державна політика щодо громад інших релігій та віросповідань (старообрядництво, католицизм, протестантизм, іслам, буддизм та інші) також здійснювалась у формі гонінь проти «служителів культу» та скорочення числа молитовних будинків. Наприкінці 30-х рр. звичайним явищем були судові процеси над керівниками релігійних об'єднань, яких обвинувачували у «шкідницько-шпигунській діяльності», «зв'язках із спецслужбами іноземних держав» тощо.

При цьому радянське законодавство декларувало рівноправність усіх громадян, у тому числі і «служителів культу». Прийнята 5 грудня 1936 р. Конституція СРСР у статті 124 проголошувала «свободу відправлення релігійних культів і свободу антирелігійної пропаганди» для усіх громадян СРСР. Законодавчою основою діяльності релігійних об'єднань залишалася постанова Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) і Ради народних комісарів (РНК) РРФСР «Про релігій-

ні об'єднання» від 8 квітня 1929 року, яка всіляко обмежувала як богослужбову, так і соціальну діяльність релігійних громад. Пізніше деякі представники партійно-радянських органів виступали за скасування навіть цього жорсткого законодавчого акту. Так, у травні 1937 р. з цією пропозицією до Й. В. Сталіна звертався Г. М. Маленков. Хоча пропозиція Маленкова і не була прийнята, проте у квітні 1938 р. була розпущена очолювана П. А. Красіковим Комісія з питань культів при Президії Центрального виконавчого комітету СРСР. Єдиною державною структурою, яка займалася релігійними питаннями, виявився «церковний відділ» Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС). В ідеологічній роботі партійних і громадських організацій одним із пріоритетних оголошувалося завдання побудови «безрелігійного суспільства», офіційні засоби масової інформації та антирелігійна література свідчили про «підтримку трудящими масами» репресивної релігійної політики Радянської держави, оскільки вона «найбільш повно забезпечує свободу совісті».

Така державна релігійна політика в СРСР існувала й на момент нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз 22 червня 1941 р. На окупованій радянській території нацистські засоби масової інформації наполегливо обговорювали тему гонінь на релігію та віруючих з боку більшовиків, особливо наголошуючи при цьому, що німецькі власті надають повну релігійну свободу. Стихійне відродження релігійного життя на окупованій території проявлялося у повсюдному відкритті церков і молитовних будинків. У середині 1943 р. на окупованих територіях діяло 6500 православних храмів, що було майже вдвічі більше числа храмів на решті території СРСР (3329). На окупованій території відновили свою діяльність тисячі костелів, кірх, молитовних будинків різних протестантських напрямів (перш за все лютеранських і п'ятидесятницьких). Особливо активно цей процес відбувався на території Прибалтики, у Вітебській, Гомельській і Могильовській областях Білорусії, у Дніпропетровській, Житомирській, Запорізькій, Київській, Воро-

шиловградській і Полтавській областях України, в Ростовській і Смоленській областях РРФСР. Релігійний чинник враховувався німцями і при плануванні внутрішньої політики в районах традиційного розповсюдження ісламу, перш за все у Криму та на Кавказі. Німецька пропаганда декларувала повагу до цінностей ісламу, подавала окупацію як звільнення народів від «більшовицького безбожного ярма», гарантувала створення умов для відродження ісламу. Окупати не заперечували проти відкриття мечетей практично у кожному населеному пункті мусульманських регіонів, надавали мусульманському духовенству можливість через радіо та пресу звертатися до віруючих. На всій окупованій території, де мешкали мусульмани, відновлювалися посади мулл і старших мулл, які у своїх правах і привілеях прирівнювалися до глав адміністрацій міст та інших населених пунктів. В той же час «лібералізм» німецьких властей не розповсюджувався на іудаїзм: часто-густо синагоги руйнувалися, а її члени розстрілювалися. Також більшість громад євангельських християн-баптистів, що опинилися на окупованій території, були знищені або розігнані властями [2, с. 37–66].

Отже, за таких умов з початком війни радянська державна довоєнна релігійна політика потребувала докорінних змін. До цього спонукало, з одного боку, активне відкриття храмів на окупованих німецькими військами територіях, з іншого – патріотична позиція переважної більшості релігійних об'єднань і віруючих СРСР. З осені 1941 р. практично припинилися арешти духовенства (правда через деякий час вони знову відновилися), з місць позбавлення волі стали звільнятися священнослужителі. Подекуди релігійним організаціям був дозволений збір коштів для фронту, розповсюдження патріотичних звернень, громадська молитва про перемогу, були відкриті, хоча й без юридичного оформлення, молитовні будівлі.

Одночасно з евакуацією урядових установ із столиці країни Московська міськрада 7 жовтня 1941 р. прийняла рішення про евакуацію у централізованому порядку діючих релігійних

центрів. 14 жовтня того ж року з Москви до Ульяновська були евакуйовані патріарший місцеблюститель митрополит Московський Сергій (Страгородський), старообрядницький архієпископ Іринарх (Парфьонов), обновленський першоієрарх Введенський, керівники Ради баптистів. У лютому 1942 р. відновилася видавнича діяльність Московської патріархії. У пасхальну ніч 1942 р. у Москві, Ленінграді та в деяких інших містах була скасована комендантська година й дозволено проведення хресних ходів. Така практика зберігалася і в наступні воєнні роки.

До літа 1942 р. радянська держава створила систему збору інформації щодо релігійної ситуації на окупованій території. Такого роду дані містилися в донесеннях, що надходили з частин діючої армії, підрозділів НКВС, партизанських загонів, місцевих партійних органів, потім вони концентрувалися в центральному апараті НКВС, який виступав перед урядом із ініціативами щодо проведення різних акцій стосовно релігійних об'єднань на окупованій території, у внутрішніх районах СРСР і за кордоном. Ситуація, що склалася на початок 1943 р. (становище на фронтах, широка патріотична діяльність релігійних об'єднань, прагнення нейтралізувати німецьку пропаганду щодо релігійної ситуації в СРСР, бажання змінити негативне ставлення у суспільних колах країн-союзниць до церковного курсу радянського уряду), сприяла зміні релігійної політики в СРСР, у першу чергу щодо РПЦ. Одним з перших кроків на шляху нормалізації державно-церковних відносин стала телеграма патріаршого місцеблюстителя митрополита Московського Сергія, відправлена Й. В. Сталіну 5 січня 1943 р., в якій глава РПЦ просив дозволу на відкриття Московською патріархією банківського рахунку для внесення коштів, зібраних на потреби фронту. Сталін відповів згодою, тим самим Московській патріархії фактично надавався статус юридичної особи.

Починаючи з весни 1943 р. в уряді обговорювалося питання щодо проведення нового курсу в релігійній політиці, керівництво яким спочатку планувалося доручити створеному у квітні

1943 р. Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ) СР-СР. Проте створення органу, який займався б релігійними питаннями на базі НКДБ, могло бути негативно сприйняте як з боку країн-союзниць, так і з боку віруючих. В результаті переважила думка про необхідність заснування самостійного органу для зв'язку уряду з РПЦ при Раднаркомі. Одночасно опрацьовувалася ідея зустрічі Сталіна з ієрархами РПЦ, до підготовки якої були залучені органи НКДБ. З липня 1943 р. проводилися консультації з митрополитом Київським Миколаєм (Ярушевичем) і керуючим справами Московської патріархії протопресвітером М. Колчицьким, які під час війни постійно перебували в Москві.

Наприкінці серпня 1943 р. з дозволу властей патріарший місцеблюститель митрополит Московський Сергій повернувся з Ульяновська до Москви. На той момент зустріч Сталіна з ієрархами РПЦ вже була запланована на початок вересня 1943 р., перед проведенням Тегеранської конференції, на якій Сталін міг би ознайомити глав Великої Британії та США з результатами змін радянської державної політики щодо церкви. 4 вересня 1943 р. Сталін провів нараду за участі Г. М. Маленкова та Л. П. Берії, під час якої їм було відрекомендовано полковника НКДБ Г. Г. Карпова, наміченого на посаду голови Ради у справах РПЦ. Пізнім вечором того ж дня у Кремль для зустрічі зі Сталіним прибули патріарший місцеблюститель митрополит Московський Сергій (Страгородський), митрополит Ленінградський Олексій (Сіманський) і митрополит Київський Миколай (Ярушевич). У ході двогодинної бесіди Сталін висловив схвалення патріотичної діяльності церкви та наголосив, що вона «може розраховувати на всебічну підтримку уряду в усіх питаннях, пов'язаних з її організаційним зміцненням і розвитком всередині СРСР». Московській патріархії було дано дозвіл на проведення Архієрейського собору для обрання патріарха, відкриття парафій і духовних шкіл, відновлення видання «Журналу Московської Патріархії». Сталін також пообіцяв,

що духовенство отримає право брати участь у виконавчих органах парафій, зміниться обкладення священнослужителів прибутковим податком, єпархіям буде дозволена організація свічних заводів і гарантуватиметься свобода у самостійному розпорядженні грошовими коштами та відрахуванні їх на потреби патріархії. Для розміщення патріаршої канцелярії був виділений особняк у Чистому провулку, в Москві. Ленінградський митрополит Олексій порушив питання про архієреїв, які перебували у засланні та таборах, і про право звільненого духовенства здійснювати богослужіння без обмежень у пересуванні та паспортному режимі. Сталін погодився розглянути список священнослужителів, які перебували в ув'язненні, та пообіцяв розібратися у кожному окремому випадку. Наприкінці бесіди Сталін повідомив ієрархам, що уряд збирається створити спеціальний орган для регулювання церковно-державних взаємовідносин, і відрекомендував Г.Г. Карпова як його майбутнього голову.

14 вересня 1943 р. постановою РНК СРСР була утворена Рада у справах РПЦ, а 7 жовтня того ж року було затверджено «Положення про Раду у справах РПЦ при РНК СРСР». Поряд з центральним апаратом Ради, що розташовувався у Москві, створювався інститут уповноважених при РНК союзних і автономних республік, при край- та облвиконкомах. Права та обов'язки уповноважених регламентувалися окремою інструкцією, прийнятою на початку 1944 р. До травня 1944 р. Рада у справах РПЦ займалася проблемами усіх релігійних об'єднань. Зокрема, спираючись на звернення мусульманського духовенства, Рада добилася прийняття урядового рішення про створення на початку 1944 р. духовних управлінь мусульман Середньої Азії та Казахстану (Ташкент), Північного Кавказу (Буйнакськ) і Закавказзя (Баку). Протягом нетривалого часу мусульманам було повернуто більше тисячі мечетей, з в'язниць і таборів звільнялося духовенство. З 1944 р. стало можливим здійснення хаджу в Саудівську Аравію.

У жовтні 1943 р. при РНК Вірменської РСР була утворена Рада у справах Вірмено-григоріанської церкви (ВГЦ). Особливий статус ВГЦ пояснювався зовнішньополітичними причинами, оскільки більша частина парафій Ечміадзінського католико-сату знаходилася за межами СРСР, враховувалася і патріотична діяльність Вірменської церкви в роки війни.

У травні 1944 р. була заснована Рада у справах релігійних культів при РНК СРСР, на яку покладалося завдання здійснення зв'язків «між Урядом СРСР і керівниками релігійних об'єднань: мусульманського, іудейського, буддійського віросповідань, вірмено-григоріанської, старообрядницької, греко-католицької, католицької та лютеранської церков і сектантських організацій з питань цих культів, що вимагали дозволу Уряду СРСР». Рада, головою якої був призначений І. В. Полянський, займалася реєстрацією релігійних громад, питаннями відкриття молитовних будівель і духовних шкіл, організацією паломницьких поїздок за кордон, проведенням з'їздів і заходів тощо.

Особливу увагу новоутворені державні органи приділяли питанням відкриття молитовних будівель за клопотаннями віруючих та юридичної реєстрації громад, перш за все діючих на раніше окупованій території. Рада у справах РПЦ у багатьох випадках сприяла визнанню державою цих парафій, завдяки чому кількість православних храмів і монастирів у другій половині 40-х років зростала: у серпні 1944 р. в СРСР діяло 8809 парафій, у липні 1945 р. – 10 243, у січні 1946 р. – 10 547. Наприкінці 1945 р. на території СРСР діяло більше 5 тисяч релігійних громад (не рахуючи православних), з них 1704 католицьких, 500 мусульманських, 433 протестантських, 415 старообрядницьких, 105 іудейських [3, с. 41–70].

У 1943–1945 рр. РНК СРСР прийняла близько 20 постанов і розпоряджень, що стосувалися релігійних об'єднань. Серед них: про порядок відкриття церков (1943 р.), про відкриття поточних рахунків єпархіальних управлінь і парафій у Держбанку СРСР (1944 р.), про звільнення від призиву та мобілізації свя-

щеннослужителів (1944 р.), про порядок відкриття молитовних будівель релігійних культів (1944 р.), про надання релігійним громадам права юридичної особи в частині оренди, будівництва та купівлі у власність будинків, будівель, транспорту та начиння (1945 р.), про порядок обкладення доходів монастирів і підприємств при єпархіальних управліннях (1945 р.).

В цілому зміни у ставленні держави до релігії, зокрема до православної церкви, не носили всеохоплюючого характеру. Репресії стосовно духовенства та віруючих помітно знизилися, але не припинялися за весь час Другої світової війни. Незважаючи на утворення державних органів по зв'язках з релігійними організаціями, вирішення ключових проблем релігійної політики в наступні декілька років Сталін залишив за собою, що пояснюється його наміром використати релігійний чинник для вирішення політико-ідеологічних завдань всередині країни і на зовнішньополітичній арені.

У воєнні роки змінювалося ставлення держави до католицької церкви (її громади існували у Прибалтійських республіках, Білорусії та в Україні). Наприкінці 1943 – початку 1944 р. проблемами врегулювання відносин з католицькою церквою займалися НКДБ, Рада у справах РПЦ, з травня 1944 р. – Рада у справах релігійних культів, які шукали компроміс з керівниками католицьких громад. Рада прагнула не допускати закриття костелів і монастирів, сприяти відкриттю парафій у тих місцях, де про це просили віруючі. У Латвії з дозволу властей відновилася діяльність духовної семінарії, у Литві було вирішено не наполягати на юридичній реєстрації католицьких громад з огляду на негативне ставлення до цього з боку віруючих.

Компромісна політика властей стосовно католицького духовенства і віруючих пояснювалася прагненням радянського уряду до встановлення контактів з папським престолом і нормалізації міждержавних відносин з Ватиканом. Після зайняття радянськими військами влітку 1944 р. Львова, глава Української греко-католицької церкви (УГКЦ) митрополит А. Шептицький

надіслав декілька листів на адресу Сталіна та радянського уряду, в яких, серед іншого, просив про офіційне визнання УГКЦ. У грудні 1944 р. Москву відвідала делегація УГКЦ, яка від імені цієї церкви внесла 100 тис. карбованців у Фонд Червоного Хреста. У ході переговорів у Раді з питань релігійних культур уніатам були дані гарантії «свободи дій» нарівні з іншими релігійними організаціями.

Однак у зв'язку з особливою позицією папи Пія XII, несумісною з радянським баченням щодо майбутнього Європи та післявоєнного устрою світу загалом, та деякими його заявами, в яких засуджувався комунізм і атеїстичний матеріалізм [4, с.219–227], керівництво СРСР відмовилося від пошуку компромісу з Ватиканом. З весни 1945 р. Ватикан характеризується радянськими державними і партійними органами як «захисник фашизму», який прагне до посилення свого впливу в післявоєнному світі, а католицькі та уніатські громади в СРСР стали розглядатися як «агенти Ватикану». У Прибалтиці та Білорусії різко посилювався адміністративний тиск на католицькі парафії та монастирі. Однак особливо жорстокі репресивні заходи були вжиті з боку властей стосовно УГКЦ, що було викликано, крім зовнішньополітичних чинників, звинуваченнями у співробітництві уніатського духовенства з німцями під час війни та тісними контактами з українськими націоналістами. У квітні-травні 1945 р. були заарештовані наступник А. Шептицького (який помер 1 листопада 1944 р.) митрополит Йосип Сліпий та ряд єпископів і кліриків УГКЦ. Одразу після звільнення Західної України від німців там стала активно насаджуватися методами терору радянська влада, а керівництво СРСР (у тісній співпраці з Московською патріархією) ініціювало скликання так званого Львівського собору, що проходив 9–10 березня 1946 р. у храмі святого Юра. У цьому соборі, який проголосував за скасування Брестської унії 1596 р. та висловився за приєднання УГКЦ до РПЦ, взяли участь добровільно-примусово зібрані 216 греко-католицьких священників. Водночас не було жодного

уніатського єпископа, оскільки вони відмовилися відректися від єдності з Римським престолом [5, с. 31]. Так, у незаконний і неканонічний спосіб була ліквідована УГКЦ і приєднана до РПЦ, яка заволоділа усіма церковними будівлями та майном, що раніше належали уніатам. Проте, незважаючи на жорстокі гоніння у радянський час, УГКЦ продовжувала існувати у підпіллі та була легалізована в Україні лише 1 грудня 1989 р. вже напередодні розпаду СРСР.

Стосовно низки інших релігійних об'єднань політика держави в роки Другої світової війни залишалася незмінно жорсткою. Перш за все це стосувалося «антидержавних, антирадянських і бузувірських сект», до числа яких були віднесені духоборці, молокани, методисти, адвентисти, п'ятидесятники, свідки Іегови, хлисти, скопці та деякі інші. Влада вважала їх не стільки релігійними, скільки політичними організаціями, тому контроль за їх діяльністю покладался не на Раду у справах релігійних культур, а на НКДБ.

Перейдемо тепер до розгляду питання щодо діяльності релігійних організацій в СРСР у роки Другої світової війни, розпочавши з найбільш чисельної з них – РПЦ. Вже в перший день війни, патріарший місцеблюститель митрополит Московський Сергій склав «Послання пастирям і вірним Христової православної Церкви», в якому розкрив антихристиянську сутність фашизму та закликав віруючих стати на захист Батьківщини від «жалюгідних нащадків ворогів православного християнства». Послання розсилалося по єпархіям і парафіям. 26 червня митрополит Сергій здійснив у московському соборі Богоявлення Господнього молебень про перемогу радянського воїнства, зачитавши молитву, складену ще у Вітчизняну війну 1812 р. З Ульяновська, куди патріарший місцеблюститель митрополит Сергій був евакуйований у жовтні 1941 р., по всіх єпархіям і парафіям, у т. ч. і на окупованій території, розсилалися патріотичні послання першоієрарха РПЦ. У спільному посланні митрополита Сергія та інших архієреїв від 24 листопада говорилося

про брехливість німецької пропаганди, яка часто представляла війну з СРСР як діяння на захист релігії та віри від більшовизму. У січні 1942 р. митрополит Сергій надіслав спеціальне послання духовенству та віруючим на окупованій території СРСР, в якому містився заклик до підтримання партизанського руху та засудження співробітництва з німецькими загарбниками. У пасхальному посланні від 2 квітня 1942 р. патріарший місцеблуститель особливо наголосив на ворожості та сторонності нацистської ідеології християнському вченню. Починаючи з листопада 1942 р. патріарший місцеблуститель митрополит Московський Сергій разом з митрополитом Київським Миколаєм неодноразово зверталися з посланнями до православних Румунії, Чехословаччини, Югославії, Греції, до християн інших окупованих Німеччиною країн із закликом перейти на бік антифашистської коаліції. Всього за роки війни митрополит Сергій склав 24 послання, що стосувалися усіх основних подій воєнного життя країни.

У період евакуації патріаршого місцеблустителя митрополита Сергія за його дорученням у Москві залишався митрополит Київський Миколай, який під час битви за Москву часто виїздив на передову, здійснював богослужіння у московських і підмосковних храмах, виголошував проповіді, закликаючи москвичів не піддаватися паніці, непохитно захищати столицю. У листопаді 1942 р. митрополит Миколай був уведений до складу Комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. У складі делегацій комісії він часто виїздив у прифронтову смугу, відвідував звільнені від окупації райони, збирав свідчення не тільки про велику матеріальну шкоду, заподіяну боями та військами вермахту чисельним храмам, але й про мученицький подвиг православних священнослужителів, ченців і черниць, які прийняли смерть від фашистів. У роботі територіальних комісій з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників брали участь й інші ієрархи та священнослужителі РПЦ. Їхні спостереження, свідчення і висновки

передавалися до державних органів, поміщалися на сторінках церковної літератури.

Інший ієрарх РПЦ, митрополит Ленінградський Олексій (Сіманський; пізніше патріарх Московський і всієї Русі), під час 900-денної блокади Ленінграда (8 вересня 1941 р. – 18 січня 1944 р.), перебуваючи в обложеному місті служив літургії у Миколаївському морському соборі та інших храмах, здійснював відспівування жертв блокади, звертався з патріотичними закликами до кліру та віруючих епархії. Його приклад наслідували ленінградські священнослужителі, які не припиняли пастирської опіки над віруючими, здійснювали богослужіння, відспівували загиблих, надавали посильну допомогу медикаментами та дровами з парафіяльних запасів. Серед жертв блокади – десятки кліриків Ленінградської епархії. У ленінградських парафіях був організований збір коштів до Фонду оборони, у 1941–1945 рр. у храмах епархії було зібрано більше 17 млн карбованців. У січні 1944 р., невдовзі після повного зняття блокади, митрополит Олексій у складі обласної Комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників відвідав звільнені Петергоф і Пушкін, де констатував факти зруйнування німецькими військами храмів, а також жорстокого вбивства гітлерівцями більше 2 тисяч мирних жителів, насильно зігнаних до Петергофської цвинтарної церкви Святої Трійці та підірваних разом з будівлею храму [6, с. 20].

У перший же рік війни православні храми Москви передали у Фонд оборони більше 3 млн карбованців, церкви Горького – більше 4 млн карбованців, церкви Куйбишева – більше 2 млн карбованців. Широку патріотичну роботу проводили заново відроджувані православні монастирі, де нерідко влаштовувалися госпіталі та дитячі будинки. В окремий Фонд допомоги дітям Московською патріархією, духовенством і віруючими за роки війни було зібрано, без врахування пожертвуваних цінностей і речей, більше 300 млн карбованців.

У 1942–1944 рр. у багатьох республіках і областях СРСР широко розгорнувся рух по збору коштів на будівництво танкових колон. 30 грудня 1942 р. митрополит Московський Сергій закликав віруючих жертвувати кошти на будівництво танкової колони імені Дмитрія Донського. На танковому заводі в Челябінську були побудовані 40 танків, які митрополит Київський Миколай 7 березня 1944 р. від Московської патріархії передав Червоній армії. Танки з колони імені Дмитрія Донського брали участь у звільненні України, Білорусії, Молдавії, Польщі, у складі 516-го полку дійшли до Берліна [7, с. 45–50]. Одночасно продовжувався загальноцерковний збір коштів на авіаескадрилью імені Олександра Невського. Крім цього православні віруючі брали активну участь у будівництві танків і літаків за ініціативою населення їх областей.

8 вересня 1943 р. у Москві відбувся Архієрейський собор РПЦ, який у числі своїх діянь виголосив «Засудження зрадників віри та Батьківщини», згідно з яким «кожен, хто зрадив загальноцерковній справі та перейшов на бік фашизму, як противник Хреста Господнього, нехай числиться відлученим, а єпископ або клірик – позбавленим сану» [8, с. 16]. Собор одногolosно обрав патріархом Московським і всієї Русі митрополита Московського Сергія (Страгородського), інтронізація відбулася 12 вересня у Богоявленському соборі Москви. Проведення Собору та обрання патріарха сприяли відновленню раніше перерваних зв'язків з православними та іншими християнськими церквами. Вітальні послання з нагоди обрання нового патріарха Московського були отримані від Константинопольського, Олександрійського, Антиохійського та Єрусалимського патріархів. 19–28 вересня у Москві побувала делегація Англiканської церкви на чолі з архієпископом Йоркським Сірілом Ф. Гарбеттом [9, с. 95–109].

По мірі наступу Червоної армії ставали відомими факти патріотичних вчинків духовенства та віруючих на окупованих територіях, де багато православних священнослужителів і мирян були зв'язковими, соратниками, помічниками партизанських

загонів і груп підпільників, а сотні священнослужителів за свою патріотичну діяльність зазнали арештів, ув'язнень, катувань, були розстріляні або живцем спалені. Починаючи з осені 1943 р. за патріотичну діяльність стали нагороджувати державними орденами і медалями й священнослужителів, однак їх число від загальної кількості нагороджених було незначним – трохи більше сотні осіб.

Після кончини патріарха Сергія, згідно з його заповітом, у права місцєблжустителя патріаршого престолу вступив митрополит Ленінградський Олексій (Сіманський), який на останньому засіданні Помісного собору, що проходив у Москві 31 січня – 2 лютого 1945 р., був одногосно обраний патріархом Московським і всієї Русі. На цьому соборі були присутніми патріархи Олександрійський Христофор II, Антиохійський Олександр III і Грузинський Калістрат (Цинцадзе), представники Константинопольського, Єрусалимського та Румунського патріархатів. 10 квітня 1945 р. Сталін прийняв делегацію РПЦ на чолі з патріархом Олексієм. На зустрічі обговорювалися питання патріотичної діяльності та внутрішнього життя церкви, її можлива участь у зміцненні міжнародних відносин у повоєнний період. Сталін високо оцінив патріотичну діяльність РПЦ у роки війни, свідченням чому стала присутність патріарха Олексія на трибуні Мавзолею Леніна під час параду перемоги на Червоній площі 24 червня 1945 р. і дещо пізніше – нагородження патріарха орденом Трудового Червоного прапора.

Восени 1943 р. після переговорів з католікосом-патріархом Грузії Калістратом, було відновлено канонічне спілкування між Російською і Грузинською церквами, перерване в 1917 р. Починаючи з осені 1943 р. відбувалося масове повернення під омофор патріарха духовенства і парафій з обновленського, григоріанського та інших розколів, що діяли в 20–30-х рр. У березні 1945 р. була подолана так звана естонська схизма, у спілкування з РПЦ були прийняті православні парафії та духовенство Естонії.

Окремо слід сказати про діяльність громад інших конфесій і релігій в СРСР у роки війни. Одразу після нападу німців на Радянський Союз керівники переважної більшості релігійних об'єднань СРСР підтримали визвольну боротьбу народів країни проти німецько-фашистського агресора. Звертаючись до віруючих з патріотичними посланнями, вони закликали гідно виконувати свій релігійний і громадянський обов'язок щодо захисту Вітчизни, надавати всю можливу матеріальну допомогу на потреби фронту і тилу. Керівники більшості релігійних об'єднань СРСР засудили тих представників духовенства, які свідомо перейшли на бік ворога, допомагали насаджувати «новий порядок» на окупованій території.

Так, глава російських старообрядців Білокриницької ієрархії архієпископ Іринарх (Парфьонов) у Різдвяному посланні 1942 р. закликав старообрядців, які воювали на фронтах, доблесно служити у Червоній армії та чинити протидію ворогу на окупованій території в рядах партизан. Неодноразово з патріотичними закликами виступав лідер обновленства А. І. Введенський. У травні 1942 р. з листом-закликом до віруючих звернулися керівники Союзу баптистів і євангельських християн. У ньому говорилося про небезпеку фашизму «для справи Євангелія» і містився закликання до «братів і сестер у Христі» виконувати «свій обов'язок перед Богом і Батьківщиною» та бути «кращими воїнами на фронті і кращими працівниками в тилу». Громади баптистів займалися шиттям білизни, збором одягу та інших речей для воїнів і родин загиблих, допомагали по догляду за пораненими і хворими у госпіталях, опікувалися сиротами у дитячих будинках. На зібрані в баптистських громадах кошти був побудований санітарний літак «Милосердний самаритянин» для вивезення в тил важкопоранених воїнів [10, с. 229].

На початку 1944 р. на зібрані Вірменською апостольською церквою (ВАЦ) пожертвування була сформована танкова колони імені святого Давида Сасунського. ВАЦ брала активну участь у зборі коштів для різних патріотичних фондів СРСР. У

1943–1945 рр. ВАЦ з дозволу державних властей відкрила нові або раніше закриті храми, монастирі та духовні школи, налагоджувала видавничу діяльність, відновлювала контакти із зарубіжними епархіями та громадами. Зусиллями місцєблюстителя Ечміадзінського престолу архієпископа Геворга Чеорекчяна з особистого дозволу Сталіна у квітні 1945 р. Вірменській апостольській церкві був повернутий комплекс будівель Ечміадзіна. На Національно-церковному соборі ВАЦ, що відбувся у червні 1945 р., представники вірменських епархій усього світу обрали католикосом усіх вірмен архієпископа Геворга Чеорекчяна.

У травні 1942 р. голова Центрального духовного управління мусульман муфтій Габдрахман Расулев на з'їзді ісламського духовенства у місті Уфа у зверненні до мусульман наголошував, що любов до Вітчизни та її захист є одними з умов віри. У прийнятому на з'їзді зверненні до мусульман містилися заклики, не шкодуючи сил, «битися на полі брані за звільнення великої Батьківщини, всього людства і мусульманського світу від ярма фашистських злодіїв», докласти «усіх зусиль для виготовлення всіляких необхідних предметів для успішного ведення Вітчизняної війни і забезпечення життя населення». У 1943 р. Центральне духовне управління мусульман в Уфі зібрало на будівництво танкової колони близько 10 млн карбованців. У телеграмі Сталіна на ім'я муфтія Г. Расулева висловлювалася вдячність мусульманам, які брали участь у зборі коштів. Мусульманські громади надавали підтримку родинам воїнів. У мечетях організовувався також збір матеріальної допомоги для потребуючих громадян [11, с. 407–415].

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити такі висновки:

Безпосередньо перед початком Другої світової війни, що зрештою стала переломним етапом у взаємовідносинах між державою і більшістю релігійних об'єднань в СРСР, держава продовжувала проводити курс на побудову «безрелігійно-

го суспільства», що вилилося в гоніння проти існуючих у той час релігійних громад і духовенства. Проте з початком війни на території СРСР, відбулося істотне пом'якшення радянської релігійної політики, що було викликано, з одного боку, німецькою пропагандою щодо гонінь на релігію та віруючих з боку більшовиків і наданням німецькими властями на окупованих територіях повної релігійної свободи віруючим різних релігій і сповідань щодо відкриття храмів та здійснення культу, а з іншого – патріотичною позицією переважної більшості релігійних об'єднань і віруючих СРСР. Так, з початком війни на теренах СРСР поступово стали звільнятися з місць позбавлення волі священнослужителі, подекуди релігійним організаціям був дозволений збір коштів для фронту, розповсюдження патріотичних звернень, громадська молитва про перемогу, були відкриті, хоча й без юридичного оформлення, молитовні будівлі. Однак в цілому зміни у ставленні держави до релігії не носили всеохоплюючого характеру. Репресії стосовно духовенства та віруючих помітно знизилися, але не припинялися за весь час Другої світової війни.

З питань, що стосувалися релігійних об'єднань, протягом 1943–1945 рр. було прийнято близько 20 постанов і розпоряджень РНК СРСР. Зокрема, у 1943 р. та 1944 р. були утворені відповідно Рада у справах РПЦ при РНК СРСР і Рада у справах релігійних культів при РНК СРСР, на які покладалося завдання здійснення контактів між урядом СРСР і керівниками релігійних об'єднань з питань цих культів, що вимагали дозволу радянського уряду. Водночас, незважаючи на утворення державних органів по зв'язках з релігійними організаціями, вирішення ключових проблем релігійної політики в наступні декілька років Сталін залишив за собою, що пояснюється його наміром використати релігійний чинник для вирішення політико-ідеологічних завдань всередині країни і на зовнішньополітичній арені.

Компромісна політика радянських властей у воєнні роки стосовно католицького і греко-католицького духовенства та

громад віруючих у Прибалтійських республіках, Білорусії та в Україні в частині недопущення закриття костелів і монастирів та сприяння відкриттю парафій у тих місцях, де про це просили віруючі, пояснювалася прагненням радянського уряду до встановлення контактів з папським престолом і нормалізації міждержавних відносин з Ватиканом. Однак у зв'язку з кардинальними розбіжностями щодо майбутнього повоєнної Європи та післявоєнного устрою світу, а також деякими заявами папського престолу, в яких засуджувався комунізм і атеїстичний матеріалізм, керівництво СРСР відмовилося від пошуку компромісу з Ватиканом, а католицькі та уніатські громади в СРСР стали розглядатися як «агенти Ватикану». Після цього в Прибалтиці та Білорусії різко посилювався адміністративний тиск на католицькі парафії та монастирі. Однак особливо жорстокі репресивні заходи були вжиті з боку радянських властей стосовно УГКЦ, яка за ініціативою радянського керівництва (що діяло у взаємодії з Московською патріархією, яка в знак вдячності за пом'якшення політики більшовиків щодо РПЦ та можливість обрання патріарха пішла на тісну співпрацю з радянською державою) на так званому Львівському соборі (проходив 9–10 березня 1946 р. у храмі святого Юра) була у незаконний і неканонічний спосіб ліквідована та приєднана до РПЦ, яка заволоділа усіма церковними будівлями та майном, що раніше належали уніатам.

Незмінно жорсткою залишалася політика держави в роки Другої світової війни стосовно низки інших релігійних об'єднань. Перш за все це стосувалося «антидержавних, антирадянських і бузувірських сект», до числа яких були віднесені духоборці, молокани, методисти, адвентисти, п'ятидесятники, свідки Іегови, хлисти, скопці та деякі інші. Влада вважала їх не стільки релігійними, скільки політичними організаціями, тому контроль за їх діяльністю покладався не на Раду у справах релігійних культів, а на НКДБ.

Керівники переважної більшості релігійних об'єднань СРСР відразу після нападу гітлерівців на Радянський Союз підтрима-

ли визвольну боротьбу народів країни проти німецько-фашистських загарбників. Звертаючись до віруючих з патріотичними посланнями, вони закликали гідно виконувати свій релігійний і громадянський обов'язок щодо захисту Вітчизни, надавати всю можливу матеріальну допомогу на потреби фронту та тилу. У роки війни релігійні громади різних релігій і віросповідань передали до Фонду оборони країни сотні млн карбованців, багато з них брали участь у зборі коштів на будівництво танків і літаків тощо.

### **Список використаних джерел та літератури:**

1. Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). Москва, 1999. С. 92.
2. Одинцов М.И. Религиозные организации в СССР накануне и в первые годы Великой Отечественной войны (1938-1943 гг.). *Диспут*. 1995. № 2. С. 37–66.
3. Одинцов М.И. Религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны (1943–1945 гг.). *Диспут*. 1995. № 3. С. 41–70.
4. Отрош М.І. Церковно-політична історія римських пап: монографія: у 3 т. Т. 3. Одеса: Фенікс, 2020. 512 с.
5. Отрош М.І. Місце і роль Католицької церкви у міжнародному правопорядку: монографія. Київ: Фенікс, 2017. 596 с.
6. Алексий (Симанский), митр. Немецкие злодеяния в Петергофе и Пушкине. *Журнал Московской Патриархии*. 1944. № 2. С. 20.
7. Васильева О.Ю. С именем Дмитрия Донского. *Журнал Московской Патриархии*. 1990. № 5. С. 45–50.
8. Обсуждения изменников Вере и Отечеству. *Журнал Московской Патриархии*. 1943. № 1. С. 16.
9. Лондон-Москва: Межцерковный диалог. Обмен делегациями Англиканской и Русской Православной Церквей, 1943-1945 гг. *Исторический архив*. 1995. № 1. С. 95–109.
10. История евангельских христиан-баптистов в СССР. Москва, 1989. С. 229.
11. Православная энциклопедия. Том VII. Церковно-научный центр РПЦ «Православная энциклопедия». Москва, 2004. 751 с.

**С.Ф. Рудич**

старший науковий співробітник,  
кандидат технічних наук

## **ПОСТІЙНИЙ НЕЙТРАЛІТЕТ ШВЕЙЦАРІЇ: ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС ТА ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ**

*Стаття присвячена нейтральному статусу Швейцарської Конфедерації, невеликої країни в Центрі Європи з цікавою багатомілітичною історією. Наголошується, що в умовах активної трансформації системи міжнародних відносин, роль цього статусу змінюється, й перед країною постають нові зовнішньополітичні виклики, на які їй потрібно реагувати. Сформульовано низку питань, які характеризують відповідність нейтралітету Швейцарії, якою вона прагне дотримуватися, викликам та реаліям сьогодення. З метою пошуку відповідей на питання, що хвилюють вчених, політиків та громадськість, робиться екскурс в історію країни.*

*Досліджується, як змінювалось розуміння концепції нейтралітету в різні історичні епохи, та ставлення до нього країн-сусідів та великих впливових світових держав. Підкреслюється унікальність ситуації, у якій опинилась альпійська країна перед Другою світовою війною, коли оточена практично з усіх боків державами Осі вона так і не зазнала нападу. Теперішня ситуація з нейтралітетом подається в розрізі зростання міжнародної напруги та триваючої війни України проти РФ. Підкреслюється, що прагнення нейтральної держави захистити себе від екзистенційних загроз минулого створюють суттєві перешкоди для налагодження більш тісного співробітництва з міжнародними партнерами, яке особливо необхідне в глобалізованому світі. Окремо розглядаються вже*

існуючи та можливі напрямки співробітництва Швейцарії та України, зокрема щодо фінансування післявоєнної відбудови та лікувальної медицини.

**Ключові слова:** Швейцарська Конфедерація, нейтральний статус, історичний екскурс, збройний конфлікт, країна-агресор, трансформація, міжнародне співробітництво, виклики сьогодення.

### ***The Permanent Neutrality of Switzerland: a Historical Excursion and the Challenges of Today***

*The article is devoted to the neutral status of the Swiss Confederation, a small country in the center of Europe with an interesting centuries-old history. It is emphasized that in conditions of active transformation of the system of international relations, the role of this status is changing, and the country faces new foreign policy challenges to which it needs to respond. A number of questions have been formulated that characterize the conformity of Switzerland's neutrality, which it strives to adhere, to the challenges and realities of today. In order to find answers to questions that concern scientists, politicians and the public, an excursion into the history of the country is made.*

*It is studied how the understanding of the concept of neutrality changed in different historical periods and the attitude of neighbors and large influential world powers towards it. The uniqueness of the situation in which the Alpine country found itself before the Second World War, when it was surrounded on almost all sides by the Axis powers and was never attacked, is emphasized. The current situation with neutrality is presented in the context of growing international tension and the ongoing war of Ukraine against the Russian Federation. It is emphasized that the desire of a neutral state to protect itself from the existential threats of the past creates significant obstacles for the establishment of closer cooperation with international partners, which is especially necessary in a globalized world. The already existing and possible areas of cooperation between Switzerland and Ukraine are*

*considered separately, in particular regarding the financing of post-war reconstruction and medical treatment.*

**Keywords:** *Swiss Confederation, neutral status, historical excursion, armed conflict, aggressor country, transformation, international cooperation, present-day challenges.*

Швейцарська Конфедерація (ШК) є чи не найвідомішим нейтральним актором міжнародних відносин сучасного світу. Ця невелика за розміром європейська країна не лише уникла участі у двох світових війнах, що відбувалися у ХХ столітті, а й змогла стати високорозвиненою й потужною економікою. Поруч із цим, Конфедерація зарекомендувала себе авторитетним та ефективним посередником у конфліктах між великою кількістю держав і продовжує робити внесок у підтримку міжнародного миру та безпеки. І часто ці успіхи виводять саме із нейтралітету Швейцарії, який тривалий час був і залишається основним компонентом безпекової політики країни [1].

Нейтральний статус та особлива стратегія зовнішньої політики завжди виокремлювали Швейцарську Конфедерацію серед інших європейських країн. Проте сьогодні, в умовах активної трансформації системи міжнародних відносин, роль цього статусу змінюється, й перед Швейцарією постають нові зовнішньополітичні виклики, на які їй потрібно реагувати. Необхідність адаптуватися до мінливого міжнародного середовища ставить запитання про доцільність збереження нейтралітету в його нинішній формі та вплив цього фактору на безпекову й зовнішню політику держави [2].

Чи відповідає нейтралітет Швейцарії міжнародно-правовим політичним та економічним реаліям сучасності? Наскільки егоїстичним був і залишається такий нейтралітет? Як його слід було б перепроєктувати, щоби країна могла більш ефективно діяти на користь мирного міжнародного порядку?

Пошук відповідей на сформульовані вище питання хвилює як швейцарських так і іноземних вчених, політиків громадських діячів. І через те спроба знайти на них відповідь як з використанням історичної ретроспективи, так і з урахуванням викликів сьогодення, пов'язаних із зростаючою міжнародною напругою, збільшенням числа гарячих точок у світі, зокрема із триваючою повномасштабною агресією РФ проти України уявляється на часі надзвичайно актуальним.

Перш за все слід наголосити на вже багатомісячному прагненні ШК проводити політику нейтралітету починаючи з середини XVI століття, хоча до цього країна вела багато війн, і протягом XV сторіччя в наслідок приєднання частини земель Священної Римської імперії, володінь французьких королів та італійських герцогів її територія розширилася до 13 кантонів, а швейцарці здобули славу найкращих воїнів, яких охоче наймали на службу всі європейські правителі.

Історичною подією, яка всерйоз вплинула на ставлення швейцарців до війн та примусила їх вперше замислитись про нейтралітет, вважається битва при Мариньяно у вересні 1515 р. Тоді французи та венеційці завдяки артилерії завдали значних втрат швейцарським піхотинцям, що виступали на боці міланського герцога М. Сфорца та представляли інтереси Святого Престолу, примусивши останніх капітулювати. Відтоді ШК відмовилася від війн за нові території, уклавши у листопаді 1516 р. мирну угоду з французами, яка у самій Франції відома як «вічний мир» [3].

Укладений 1648 р. по закінченню Тридцятирічної війни Вестфальський мир став ще одним важливим кроком у розвитку нейтралітету Швейцарії. Іншим країнам було заборонено проїзд через її територію, а сама Конфедерація стала юридично незалежною від Священної Римської імперії, хоча де-факто країна була незалежною від неї ще починаючи з 1499 р.

Наступні історичні події в Європі продемонстрували, що будь-який укладений на папері мир наступає далеко не одра-

зу. Швейцарії довелося пережити зокрема наполеонівські війни, що відбувалися і на її території, Гельветійську Республіку (1798–1803 рр.), після якої вона постає оформленою територіально майже у сучасному вигляді у складі 22 суверенних кантонів. І врешті-решт на Віденському конгресі 1814 р. та за Паризькою угодою 1815 р. великі європейські держави погодились та гарантували Конфедерації «вічний нейтралітет», політики якої країна дотримується та успішно сповідує останні вже понад 200 років.

Загалом з точки зору міжнародного права нейтралітет означає неучасть країни у війні, яку ведуть інші країни: розуміння ж та тлумачення у міжнародно-правовому контексті цієї самої неучасті змінюється постійно із плином часу. Політика ж нейтралітету охоплює всю низку заходів, які вживає нейтральна держава під час війни, або довго триваючого миру вживає на власний розсуд, виходячи із своїх міжнародно правових зобов'язань з метою забезпечення дієвості та справжності власного нейтрального статусу.

За результатами Віденського конгресу нейтралітет Швейцарії гарантували великі європейські актори, а в 1848 році він був остаточно закріплений у конституції країни. Новий статус накладав певні зобов'язання на державу, як у військовий, так і в мирний час. На міжнародно-правовому рівні вони були оформлені в Гаазькій конвенції від 18 жовтня 1907 р. й передбачали наступне:

- утримуватися від участі у війнах;
- не постачати воюючим сторонам товари військового призначення;
- не направляти свій військовий контингент до жодної з воюючих сторін;

М не дозволяти воюючим сторонам використовувати свою територію.

Також передбачається неучасть у військово-політичних союзах у мирний час. Крім цього, Швейцарія дотримується осо-

бливої концепції так званого озброєного нейтралітету. Вона передбачає можливість збройного захисту у випадку цілеспрямованого нападу будь-якої країни. Для цього Швейцарія з року в рік постійно підтримує свою обороноздатність на високому рівні. Як результат послідовне дотримання принципів нейтралітету, готовність до захисту своєї території та повага до такого статусу з боку інших держав дозволили конфедерації на тривалий час захистити себе від різноманітних війн та конфліктів [4].

Окремої уваги заслуговує політика нейтралітету Швейцарії підчас обох світових війн у ХХ ст. В обох випадках країна здійснює повну мобілізацію, озброюючи біля 450 000 чоловік з метою захисту своїх кордонів від можливої агресії. Обидві історичні події призвели до серйозних трансформацій та вплинули на усі сфери життя країни.

Період від 1890 р. до початку Другої світової війни увійшов в історію як «Belle Époque» або чудова епоха оптимізму, нових технологій та наукових відкриттів, і Швейцарія не залишалася в стороні, бо вже тоді була однією з найбільш розвинутих країн Європи. Сама назва «Чудова епоха» виникла і закріпилася пізніше, вже після закінчення війни. Маючи ностальгічне забарвлення та відбиваючи тугу за навіки втраченим у наслідок війни часом термін концентрує в собі історичний та соціально-емоційний досвід епохи прискороного технічного прогресу, економічних успіхів, стійкого миру в політичних відносинах, жіночої емансипації, розквіту культури в Німеччині, Франції Великобританії, Австро-Угорщині, Італії, Бельгії, Швейцарії. Люди вперше побачили аероплани на своїх головах, автомобілі на вулицях, грамофони на вечірках. У містах розпочав свою тріумфальну ходу кінематограф.

Швейцарія вже на той момент являла собою одну з найрозвинутіших індустріальних країн Європи. Нараховуючи лише 1% населення континенту, вона виробляла 3% усього промислового європейського експорту. Швейцарська економіка при цьому суттєво залежала від імпортованих поставок продоволь-

ства та сировини з інших країн. Німецьке вугілля, до прикладу, було найважливішим компонентом системи енергозабезпечення Конфедерації. На початку 1914 р. року життя в країні було багатообіцяючим та динамічним. По ще не заасфальтованим дорогам вже їздили автомобілі, працював телефон, в містах прокладали трамвайні маршрути. Початок війни серйозно вплинув на нейтральну країну, поширюючи страх та невпевненість в майбутньому.

В серпні 1914 р. ШК оголосила про початок загальної мобілізації, і хоча країна залишалася нейтральною, під рушницю було поставлено усіх гідних за станом здоров'я чоловіків у віці від 20 до 48 років. Країну охопила хвиля патріотизму. При цьому, якщо франкомовний захід країни більше співчував Франції, то в німецькомовних кантонах громадяни однозначно підтримували німецького кайзера Вільгельма. Загалом слід зазначити, що по закінченню Першої світової війни для ШК все ж таки склалася нова, загалом виграшна, міжнародно-правова ситуація. У 1919 р. статтю 435 Версальського мирного договору нейтралітет Швейцарії знову був підтверджений. У 1920 р. країна вступила до Ліги Націй і в перше інтегрувалась до системи міжнародної колективної безпеки. Конфедерація пишалася тим, що Женева була обрана місцем для штаб-квартири першої міжнародної організації в державі Лондонською декларацією від 13.02.1920 р. було погоджено введення економічних санкцій проти держав, що розв'язали агресивні війни [5].

Якщо під час Першої світової війни держави Антанти та Центральні держави не мали наміру нападати на країну та все обмежилось лише прикордонними сутичками з італійськими та австрійськими військовими, то під час Другої світової війни над країною нависла серйозна загроза вторгнення. Спочатку французьке командування об'явило про намір увести війська до сусіда та залучити на свій бік його армію. А в середині 1940 р., після окупації Франції та передувавшого цьому аншлюсу Австрії, країна опиняється в оточенні Німеччини та її союзни-

ків. Німецькі літаки дедалі частіше порушують її повітряний простір і влаштовують провокації, а наземні війська підходять впритул до швейцарських кордонів. У цих умовах швейцарське командування розробило оборонну стратегію під назвою «Національний редут», згідно якому понад 400 тисяч солдатів мали відійти в гори, у задалегідь облаштовані укріплення, і звідти вести партизанську війну проти окупантів.

Кінець-кінцем розроблений командуванням сухопутних військ Німеччини план «Танненбаум», що передбачав захоплення Конфедерації за 2–3 дні, так і не був реалізований. Натомість між Швейцарією і Німеччиною, у серпні 1940 р. була укладена угода, за якою ШК надавала режим найбільшого сприяння для транзиту німецьких вантажів (в тому числі і військових) через свою територію, взяла на себе зобов'язання продавати німцям золото та інші дорогоцінні метали за рейхсмарки та надавала Німеччині довгостроковий кредит в розмірі 150 млн. швейцарських франків [6].

Загалом слід наголосити на тому, що в період Другої світової війни Швейцарія опинилася в унікальній ситуації. Оточена майже з усіх боків державами Осі, країна буквально відчувала на собі дихання мабуть самого масштабного конфлікту сучасності. Проте сама війна обійшла її стороною, тому не випадково, що вже наприкінці 20 століття швейцарське суспільство не уникло досить жвавих дискусій на воєнну тематику.

Що на цей раз вберегло країну від поневолення? Гнучка фінансова та економічна політика тодішнього керівництва? Опублікована вже на початку 21 століття так звана «Доповідь комісії Бержє» стала підсумком проведеної міжнародною комісією істориків роботи з 1996 по 2001 р. і повинна була стати лише початком довгого та непростого процесу переосмислення трагічного набутого у ті часи досвіду. Питання про те, чому нацистська Німеччина не напала на Швейцарію видається одним із самих актуальних у швейцарській історіографії останніх п'ятидесяти років, і різні вчені відповідають по різному. Одні

стверджують, що на Гітлера подіяла рішучість намірів швейцарців відстоювати свою незалежність до самого кінця. Зокрема М. Хайнігер додає, що Швейцарія знаходилася поміж іншого у «стратегічно мертвій зоні», через що у ході війни її територія не відігравала ніякого значення ні для Німеччини ні для її союзників. Інші дослідники вказують на прагнення Німеччини не піддавати небезпеці альпійські шляхи і сполучення зі своїм союзником Італією. Треті вказують на ШК як на вигідного торгового та фінансового партнера та важливішу арену протистояння спецслужб країн Осі та союзників [7].

В подальшому, у ході Другої світової війни, незважаючи на нейтралітет, уряд країни регулярно зазнавав на собі тиску, як з боку держав Осі, так і з боку союзників. Так, саме під тиском союзників Швейцарія в 1944 р. була змушена заборонити транзит німецьких і італійських вантажів через свою територію. Пізніше Конфедерації довелося реагувати на закиди стосовно зберігання в її банках нацистського золота на мільярди доларів, також щодо того, що швейцарські банки відмовилися повертати активи жертв Голокосту їхнім нащадкам. У серпні 1998 р. швейцарські банки погодилися виплатити \$ 1,25 мільярда компенсації спадкоємцям жертв нацистського геноциду.

Загалом слід зазначити, що зв'язок між нейтральністю та вигодою пройшов червоною стрічкою через усю історію Швейцарії. У кінці 19 ст. швейцарські компанії, що прагнули реалізувати «колоніалізм без колоній», отримуючи свої дивіденди від нейтралітету за рахунок суперництва між великими колоніальними державами. Те, що федеральний радник, ліберал Г. Обрехт у 1917 р. в розпал Першої світової війни охарактеризував нейтральну ШК, як «улюблене місце проживання капіталістів», дуже добре перегукується з періодом «нейтральної» експлуатації усіх ділових можливостей націонал-соціалістичної Німеччини під час Другої світової війни. В історичній ретроспективі вражає те, що декларування нейтралітету на початку Першої (03.08.1914 р.) та Другої (30.08.1939 р.) світових війн супрово-

джувалось переходом на позаконституційний режим надзвичайного права, тобто в обох випадках влада, ні секунди не вагаючись, оголошувала надзвичайний режим та повну мобілізацію задля оборони незалежності своєї держави.

Тривалий досвід перебування в нейтральному статусі призвів до його особливого сприйняття швейцарським суспільством. Громадськість та органи влади країни почали ототожнювати нейтральність під час війни та миру із неучастю у світовій політиці загалом. Не дивлячись на те, що нейтралітет стосується лише певних зобов'язань держави під час війни та позаблоковості в мирний час, уряд Швейцарії протягом десятиліть істотно обмежував активність конфедерації в міжнародних відносинах. Таке мислення про необхідність уникати колективних політичних майданчиків і триматися осторонь процесу прийняття міжнародних рішень остаточно сформувалося після Другої світової війни й було пов'язане з неоднозначним тлумаченням зовнішніх процесів урядом держави, критикою нейтрального статусу Швейцарії з боку країн-переможниць та прагненням Берна забезпечити автономність у міжнародних відносинах будь-якою ціною.

Це проявилось насамперед у тому, що уряд Швейцарії відмовився приєднатися до ООН у 1945 р. через положення про колективну безпеку, зазначені в Статуті, які буцімто «порушували» інтереси країни. Через політику неучасті, яка в суспільній свідомості продовжувала асоціюватися з нейтралітетом, держава не стала й учасником процесу економічної та політичної інтеграції в рамках Європейських Співтовариств, незважаючи на те, що вона могла безперешкодно це зробити. Швейцарія не визнавала будь-яких принципів наднаціонального регулювання, прагнучи зберегти свою зовнішньополітичну автономність. У контексті європейських інтеграційних процесів країна приєдналася лише до Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ) у 1960 р. – організації міжурядового характеру, членом якої Берн є і сьогодні.

В умовах біполярного протистояння нейтралітет Швейцарії зробив її ефективним посередником у відносинах між воюючими блоками. У цьому контексті варто згадати Женевський саміт 1985 року щодо скорочення ядерних озброєнь, у якому брали участь лідери СРСР та США: М. Горбачов і Р. Рейган. Швейцарія відіграла не останню роль у врегулюванні Карибської кризи 1962 р. та з 1979 р. здійснює функції посередництва між Іраном та США. Також нейтральний статус країни посприяв відкриттю на її території представництв та штаб-квартир численних міжнародних організацій. Серед них – одне з відділень ООН у Женеві, штаб-квартира Всесвітньої організації охорони здоров'я, Світової організації торгівлі тощо. Усе це сприяло істотному підвищенню авторитету країни на міжнародній арені.

Кінець Холодної війни запустив процес реконцептуалізації зовнішньополітичного курсу країни та поступового відходу від принципу неучасті у світовій політиці. В умовах глобалізації для Швейцарії стало важливо збільшити власне залучення до міжнародної політики задля успішного й конкурентного розвитку держави. Тому 90-ті рр. позначилися поглибленням співробітництва з партнерами й організаціями в багатьох сферах, зокрема безпековій. Приєднання Швейцарії до ініціативи НАТО «Партнерство заради миру» в 1996 р. та вступ до ООН у 2002 р. є яскравими прикладами цього процесу.

Відразу ж після вступу до Організації Об'єднаних Націй Швейцарія активно долучилася до діяльності організації, зокрема на Генеральній Асамблеї, у Раді ООН з прав людини, Економічній та соціальній раді ООН. Відбувся перехід від зовнішньополітичної пасивності й посередництва до більшої участі в міжнародних відносинах, що проявлялося в активізації гуманітарного співробітництва, налагодженні культурних, науково-технічних зв'язків із різними державами, просуванням загальнолюдських інтересів, спрямованих на підтримку миру та безпеки тощо.

На сьогодні швейцарський нейтралітет є, безумовно, контроверсійним явищем. Якщо розглядати його лише з безпечної точки зору, то позитивом є те, що він справді дозволив конфедерації захистити себе від участі в збройних конфліктах протягом її новітньої історії. Крім цього, Швейцарія як позаблокова держава продовжує виконувати роль посередника в суперечках між країнами, і це сприяє підвищенню її авторитету в міжнародних відносинах. Зрештою, нейтральний статус дозволяє Берну проводити прагматичну зовнішню політику й налагоджувати рівноправні взаємини з різними світовими партнерами.

ШК намагається брати участь в роботі міжнародних організацій, якщо це не суперечить головним принципам її нейтральності. Країна не є членом НАТО, однак приєдналась до деяких програм Альянсу і допомагала миротворцям у Боснії і Герцоговині, а під час Холодної війни мала домовленості з країнами НАТО на випадок нового збройного конфлікту в Європі. Держава була однією із засновниць Європейської асоціації вільної торгівлі. Однак до Євросоюзу вона так і не вступила, хоч уклала з ним низку секторальних угод про співробітництво і входить до безвізової Шенгенської зони. Починаючи з 2002 р., Швейцарія є членом ООН та приєднується до міжнародних санкцій цієї організації, виправдовуючи це тим, що не порушує при цьому головних історичних принципів свого нейтралітету: не брати участі у війнах, не вступати до жодного військового альянсу і не постачати нікому зброю [4].

У червні 2022 р. ШК приєдналася до шостого пакету санкцій ЄС щодо Росії після її вторгнення в Україну, проте постачання нашій країні зброї у будь-якому вигляді категорично заперечується. Загалом швейцарці на тлі триваючої у суспільстві дискусії про перегляд концепції нейтралітету співчувають Україні у її боротьбі проти російського агресора, а федеральний уряд намагається діяти відповідно до норм міжнародного права та не брати на себе зобов'язань, які він не зможе виконати [4].

Загалом, у світі, де час від часу то тут то там відбуваються збройні конфлікти різного масштабу нейтральна позиція такої країни, як Швейцарія, що є депозитарієм Женевської конвенції з гуманітарного права 1949 року, все ще може мати певний сенс за умови більш ретельного погодження власного нейтралітету з власною конституцією та мінливими принципами міжнародного права. Для цього, на думку швейцарського історика Я. Таннера вона повинна у трьох головних напрямках.

По-перше, більш серйозно поставитись до своєї, задекларованої у федеральній конституції 1999 року миротворчої місії, у статті 2 якої стверджується що ШК виступає за мирний і справедливий світовий порядок. Це повністю відповідає Статуту ООН. І хоча цей напрямок як і сама міжнародна організація потребує вдосконалення і реформування, він являє собою найбільш перспективний напрямок швейцарської зовнішньої політики.

По-друге, дотримання повного, цілісного та всеосяжного нейтралітета вже було позитивно оцінено усіма великими країнами та диктаторськими режимами у 20 ст., і який ШК змогла використати для захистку своєї національної бізнес-моделі, на сьогодні вже не уявляється ефективним. Навіть якщо відкинути моральний аспект щодо колаборації нейтрала з жажливим агресором-окупантом, такий підхід у сучасному світі вже не є практичним і до того ж заважає участі Швейцарії у наднаціональних структурах, міжнародних організаціях і заважає конструктивному з'ясуванню стосунків країни з Європейським Союзом.

По-третє, на думку вченого, уряд ШК має позитивно вирішити питання щодо прямих і непрямих поставок зброї Україні навіть з певним порушенням Статуту ООН. Фактично, відповідно до Упсальської програми про дані, в період з 2000 по 2017 р. Швейцарія вже поставляла зброю у 32 країни світу, які були втягнуті у військові конфлікти і це без урахування поставок та званих товарів подвійного використання, що мають без-

посередній стосунок до війни. За даними низки експертів, такі поставки грають значно більшу роль у підвищенні боєздатності російської армії, аніж імпорт готових систем озброєння. Тому якщо хтось стверджує, що заборона на постачання воюючим сторонам є відзеркаленням морально-пацифістського мейнстріму в центральноевропейській країні, він трішечки кривить душею. Скоріше це означає порушення Швейцарію духу своєї ж власної конституції: експортуючи озброєння воюючим сторонам без врахування міжнародної ситуації у світі, щоби потім у лицемірній позі нейтральності протидіяти військовим поставкам до України, чия оборонна війна впливає зокрема і на майбутню безпеку Європи та Швейцарії.

З іншого боку, постачання зброї Швейцарією навряд чи матиме вирішальне значення для завершення війни. Зацикленість на суто воєнних питаннях певним чином затьмарює вирішення тих завдань, на яких мало б сконцентруватися маленька нейтральна держава з значними фінансовими та економічними можливостями. Заявлено про участь ШК у післявоєнному відновленні та медичному забезпеченні українських громадян, для чого можна б було ввести податок на воєнний прибуток в країні. Для Конфедерації також важливо займати помітну та виважену позицію в якості члена РБ ООН в наступному році наполягаючи на негайній ратифікації договору про заборону ядерного озброєння та підтримуючи загальне роззброєння та обмеження озброєнь у світі.

Усе вищевикладене дозволяє зробити наступні висновки:

1. Швейцарський нейтралітет у сучасному світі виглядає радше реліктом минулого, ніж важливою складовою актуальної безпекової політики. Зі зникненням загрози військового характеру для конфедерації фактично відпадає потреба в збереженні такого статусу будь-якою ціною. Крім цього, ототожнення нейтралітету швейцарським урядом та населенням із неучастю держави у світових політичних процесах є хибним і призводить до прийняття нераціональних рішень.

2. Прагнення захистити себе від екзистенційних загроз минулого створюють суттєві перешкоди для налагодження більш тісного співробітництва з міжнародними партнерами, яке особливо необхідне в глобалізованому світі. Поява загроз транснаціонального характеру на порядку денному, посилення економічної та енергетичної взаємозалежності, спонукають до більшої кооперації з регіональними безпековими та інтеграційними структурами, що рано чи пізно поставить Швейцарію перед необхідністю перегляду своєї політичної доктрини.

3. Оскільки світ стає все більш глобалізованим та непередбачуваним, Берну доведеться суттєво трансформувати свій зовнішньополітичний курс, позбувшись хибного ототожнення нейтралітету з автономністю та неучастю держави. Для країни буде беззаперечно вигідно не відмовлятися від перспектив глибшої інтеграції в регіональні структури, тому що таким чином вона зможе отримати більше переваг від співробітництва та забезпечити ефективний захист своїх інтересів, у тому числі й безпекових.

4. Бажання будь-якої країни стати нейтральною має бути підкріплено також згодою та гарантіями безпеки з боку усіх впливових суб'єктів міжнародного права в регіоні. Вдало здійснювана політика нейтралітету може стати основою та сприяти покращенню інвестиційного клімату та економічному зростанню будь-якої країни.

5. У випадку загострення міжнародної ситуації та загрози виникнення збройного конфлікту в регіоні, нейтральна країна має бути готова до захисту свого суверенітету збройними засобами і навіть, розглядати можливість укладення оборонного союзу зі своїми сусідами чи іншими впливовими міжнародними акторами в регіоні чи світі.

### Список використаних джерел та літератури:

Пивоваров С., Спірін Є. Швейцарія не втручається у війни вже понад 200 років, однак під час Другої світової зробила виняток для нацистського золота і зброї. *Бабель*. 2023. 15 березня. URL: <https://babel.ua/texts/91596-shveycariya-ne-vtruchayetsya-u-viyini-vzhe-ponad-200-rokiv-odnak-pid-chas-drugoji-svitovoji-zrobila-vinyatok-dlya-nacistskogo-zolota-i-zbroji-os-istoriya-shveycarskogo-gnuchkogo-neytralitetu>

Ми повинні продовжувати зміцнювати нейтралітет Швейцарії! *SWI swissinfo.ch*. 2022. 29 червня. URL: <https://www.swissinfo.ch/ukr/politics/ми-повинні-продовжувати-зміцнювати-нейтралітет-швейцарії/47712366>

Берхем ван Матґе. Битва при Мариньяно: поворотний пункт или политический миф? *SWI swissinfo.ch*. 2015. 2 январа. URL: <https://www.swissinfo.ch/rus/politics/битва-при-мариньяно-поворотный-пункт-или-политический-миф/41192942>

Рудич С.Ф. Позиція Швейцарської Конфедерації щодо війни Росії проти України. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». URL: <https://ivinas.gov.ua/viina-rf-proty-ukrainy/pozytsiia-shveysarskoi-konfederatsiia-shchodo-viiny-rosii-proty-ukrainy.html>

Черниш А. Релевантність нейтралітету Швейцарії: релікт минулого чи дієвий інструмент зовнішньої політики? *Аналітичний центр ADASTRA*. 2021. 4 жовтня. URL: <https://adastra.org.ua/blog/relevantnist-nejtralitetu-shvejcarii-reликт-minulogo-chi-diyevij-instrument-zovnishnoyi-politiki/>

Стивенс Т. Как 1914 год изменил Швейцарию. *SWI swissinfo.ch*. 2014. 5 августа. URL: <https://www.swissinfo.ch/rus/culture/как-1914-год-изменил-швейцарию/40522978>

Швейцарія в роки світових війн. Вікіпедія. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Швейцарія\\_в\\_роки\\_світових\\_війн](https://uk.wikipedia.org/wiki/Швейцарія_в_роки_світових_війн)

Петров И. Почему Гитлер не напал на Швейцарию. *SWI swissinfo.ch*. 2020. 4 мая. URL: <https://www.swissinfo.ch/rus/business/почему-гитлер-не-напал-на-швейцарию-часть-1/43255574>

1. Рудич С.Ф. Швейцарія: федералізм, багатомовність, етнічна та культура різноманітність. *Наукові записки*. 2012. № 5 (61). С. 304–319.

# АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

УДК 94: 355.01 “1939/1945” (73)

О.В. Потехін,  
головний науковий співробітник,  
доктор історичних наук, старший науковий співробітник

## «ДОБРА ВІЙНА»: ДРУГА СВІТОВА В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ АМЕРИКАНЦІВ

*У статті наведена аргументація на користь характеристики американцями Другої світової війни як «доброї», запропоновані етапи формування ставлення громадської думки до пам'яті про неї, піддано критиці спроби істориків, які належать до школи так званих «ревізіоністів» піддати сумніву засади політики Ф.Д. Рузвельта під час війни. Автор спробував простежити вплив спогадів про Другу світову на електоральну поведінку на прикладі президентських виборів в США. Наведено факти, які підважували позитивний імідж війни в очах американців, претензії консерваторів на монополізацію історичної спадщини воєнного часу. Показано політику меморіалізації пам'яті про війну, внесок до неї громадянського суспільства.*

**Ключові слова:** меморіал, Друга світова, історична пам'ять.

## ***“The Good War”: World War II in American Historical Memory***

*The article provides an argument in favor of the American characterization of the Second World War as «good», proposed stages in the formation of the attitude of public opinion to the memory of it, criticized the attempts of historians who belong to the school of so-called «revisionists» to question the principles of the policy of F.D. Roosevelt during the war. The author tried to trace the influence of memories of the Second World War on electoral behavior using the example of the presidential elections in the USA. The facts that undermined the positive image of the war in the eyes of Americans, the claims of conservatives to monopolize the historical heritage of wartime are given. The policy of commemorating the memory of the war, the contribution of civil society to it is shown.*

**Keywords:** *memorial, World War II, historical memory.*

Суперечки серед американців щодо значення подій Другої світової розпочалися ще за часів її перебігу й досі не вщухають. Об'єднуючим фактором для представників різних соціальних верств, етнічних груп та релігійних конфесій США виступало усвідомлення необхідності перемоги над «тотальним злом» – німецьким, японським та італійським милітаризмом, а згодом відчуття гордості за її досягнення. Однак процес становлення й масового поширення подібної консолідації на патріотичному ґрунті не був простим і однолінійним. Перепоною поставали достатньо масові ізоляціоністські, пацифістські та навіть пронацистські (переважно насамперед антисемітські) погляди. Причому останні нерідко тісно перепліталися з расизмом.

Ідеологічні тези «за що ми воюємо у цій війні?» були сформульовані у Атлантичній Хартії 1941 року (проголошеній ще до вступу США у війну) та «чотирьох свободах» Ф.Д. Рузвельта: 1) свобода від страху (тобто безпека громадян); 2) свобода від бідності (добробут); 3) релігійна свобода; 4) свобода слова.

Десь ближче до середини війни, зважаючи на традиції індивідуалізму погирені в менталітеті, наголос було зроблено на важливості перемоги для кожного американця. Пізніше вагомим об'єднучим чинником щодо характеру війни став нацистський Голокост.

Для домінування оцінки Другої світової війни американцями як «доброї» (після надзвичайно короткого історичного моменту ейфорії від отриманої перемоги – вже не буде загиблих!) знадобився досить довгий час. Практично відразу після закінчення війни в публічному просторі (книги, фільми, інтерв'ю, усні особисті історії та інше) чисельні військові та цивільні автори висловлювали незгоду з методами ведення бойових дій, політикою своєї держави та її союзників у тилу та на окупованих територіях, а також всім тим, що принесла з собою війна, зокрема у гуманітарному аспекті. Провідні ветеранські організації гостро ставили питання про невинуваті втрати під час війни. Традиція подібної критичної оцінки наслідків участі США у війні для американського суспільства ніколи остаточно не зникла, особливо у працях дослідників, позицію яких можна з деякою долею умовності означити як «лівіше центру» або ультра консерваторів. Наприклад, на початку 90 років професор Корнельського університету (США) Ричард Поленберг констатував наступне: «протягом багатьох років оцінка істориками Другої світової війни «крізь рожеві окуляри» має недоліки» [1, с. 295–322]. Серед елементів такої, на його погляд, невинуваті позитивної точки зору, він виокремив:

По-перше, Друга світова війна була справедливою. Навіть якщо не поділяти офіційної позиції, згідно з якою вона вела-ся виключно за право народів світу жити вільно та небезпечно, тим не менше правда полягає в тому, що Сполучені Штати вели оборонну війну, не прагнули завоювань та боролися проти диявольської експансіоністської потуги.

По-друге, у війні бився об'єднаний спільною метою народ, який зміг подолати етнічні, релігійні та інші поділи.

По-третє, війна принесла економічне процвітання нації, все ще зануреній на її початку у депресію. Солдатській білль про права відкрив мільйонам демобілізованих шлях до університетської освіти, надав кредити на придбання житла ветеранам. Відкрилися нові можливості працевлаштування жінок, вихідців з національних меншин та ін.

Але оскільки з усім цим важко сперечатися, бо не можна заперечувати очевидні факти, Поленберг наголошує на іншому, зокрема на пов'язаних з війною недемократичних тенденціях політичного розвитку країни.

В цілому з цим аргументом цілком можна погодитися, адже війна справді не призводить до «пом'якшення політичного клімату». Але це жодним чином не може слугувати підставою вважати, що ця була «погана війна – як і усі інші». Аргументація ізоляціоністів, яка базувалася, в першу чергу, на тезах, що США мали «відсидітися» за океаном від європейської війни, а з Японією треба було досягти «розумного компромісу», не витримує критики, бо суперечить доконаним історичним фактам. Тому слід віддати належне політичній майстерності президента Ф.Д. Рузвельта, з якою він вивів країну з «болота» ізоляціонізму та згодом забезпечив перемогу «неприродних» союзників по антигітлерівській коаліції у Другій світовій війні [2, с. 254–292].

Найкращім індикатором дійсної пошани й поваги держави, політики пам'яті про війну є піклування про тих, хто вижив у її пеклі, забезпечив перемогу своєю звитягою та сім'ям загиблих. Стверджуючи це ми жодним чином не піддаємо сумніву необхідність меморіалізації пам'яті про війну. Американська дослідниця Солдатського білля (1944) та значення його реалізації для американського суспільства Кетлін Фридл писала: «Ми робимо собі та нашим ветеранам ведмежу послугу, обожнюючи те, що маємо шанувати. Поклоніння передбачає і підтримує дистанцію, пропонує ритуали, щоб назвати те, чого ми не можемо знати. Але повага передбачає визнання; ми живемо в уявній близькості, захоплюючись тим, що є вимогливим і повчальним

для нашого власного життя. Згадуючи солдатів Другої світової війни як міфічних героїв, ми позбавили їх будь-якої здатності доторкнутися до нас і змінити нас» [3, с. X]. Протягом всієї історії США винагороди для працездатних ветеранів розглядалися як підтвердження повноважень і легітимності держави. Турбота про ветеранів торкається сутності державної влади. Чого має держава під час війни вимагати від громадянина і що він отримує натомість? Солдатський білль про права сформував новий вид договору між громадянином і державою, цей перегляд забезпечив постійну політичну легітимність законопроекту, ключовою складовою якого стало ствердження різниці між військовим та цивільним [3, с. 364–365].

Унікально «добрий» характер Другої світової війни був зафіксований тим фактом, що в законі про допомогу американським ветеранам Корейської війни (1950–1953 рр.) їхні пільги та права були значно урізані у порівнянні з Солдатським біллем (1944 р.). Це виглядало тим більш парадоксальним в умовах гострої фази «холодної війни» та перебування у Білому домі президента Двайта Айзенгавера – кадрового військового. Пояснити цей парадокс можна хіба що прагненням зекономити, оскільки виплати ветеранам у 50-ті роки і так складали одну з найвитратніших статей федерального бюджету США [3, с. 366].

Конфлікти прихильників різного, нерідко непримиренного трактування історичних подій, як і пам'яті про них та відповідної меморіалізації у Сполучених Штатах, прийнято відносити до «культурних війн». Американські дослідники схильні протиставляти підхід до минулого з боку «соціальних наук», в якому акцентуються проблеми сучасності, що диктують інтерес до минулого (вважається, що цей підхід тяжіє до лівої частини політичного спектру), «традиційному» історичному підходу, згідно з яким у вивченні минулого бачать засіб виховання патріотизму та громадянських чеснот (даний підхід підтримує, як правило, здебільшого права частина політичного спектру).

Взагалі різні спільноти виробили власні варіанти історичного наративу, і існує великий набір тем, що по-різному (іноді протилежним чином) описуються афроамериканцями та латиноамериканцями, корінними американцями та нащадками італійських, єврейських чи інших іммігрантів, феміністками, трампістами (прихильниками МАГА) або іншими. Втім, домінуючий «режим пам'яті» залишається англо-американським, який має свої правила, прикладами яких є ритуали підняття національного прапора, громадянська клятва вірності йому та конституції, різні винайдені традиції громадянської публічності. Частиною цих ритуалів є звернення до військового минулого, полів битв та до пам'яті полеглих. Вказані особливості добре ілюструє історія меморіалу учасникам Другої світової війни на Національній алеї у Вашингтоні.

Незважаючи на те, що загальним місцем в американознавчих студіях давно є твердження, що нібито роль зовнішньої політики в американському політичному дискурсі надзвичайно мала, цього не можна стверджувати щодо воєн, у яких країна брала участь поза своєю територією у ХХІ ст. Для американської демократії, в якій ініціатива пересічних громадян далеко не обмежується участю у виборах будь-якого рівня, а може набувати з конкретного приводу загальнонаціонального характеру, атаки на символи минулого, обрані як уособлення того чи іншого явища сучасності, дозволяють активістам мобілізувати, без перебільшення, мільйони прихильників.

Як відомо, під час війни президент Ф. Рузвельт цілком обґрунтовано визначив пріоритетом для США досягнення перемоги на європейському театрі військових дій – проти нацистської Німеччини та її сателітів. Але для громадської думки війна рівною мірою відбувалася на двох театрах – європейському (атлантичному) та азійському (тихоокеанському). Це зумовлювалося й тим надзвичайно важливим для американців станом речей, за якого втрати американських військовослужбовців на цих фронтах були приблизно рівними. До того ж вступ до Дру-

гої світової війни для Америки відбувся після нападу Японії на Перл-Гарбор в грудні 1941 р., а її закінчення – з капітуляцією Токіо в вересні 1945 р. Ось чому саме з війною проти Японії пов'язаний один з найбільш дискусійних сюжетів у «війнах пам'яті» щодо подій в США воєнних часів – інтернуванням у табори американців японського походження.

Напад на Перл-Гарбор викликав в населення та влади хвилю побоювань щодо національної безпеки, зокрема на західному узбережжі США. У лютому 1942 р., через два місяці після вступу у війну, Рузвельт видав виконавчий наказ 9066, який призвів до інтернування японських американців. Наказ дозволяв військовому командуванню евакуювати з Західного узбережжя вглиб країни до таборів інтернованих всіх осіб, які становили загрозу для американської держави. В цьому наказі не вказувалось на жодну етнічну групу, але генерал-лейтенант Джон Девітт із Західного округу оборони оголосив комендантську годину лише для японських американців. Далі він заохочував добровільну евакуацію американців японського етнічного походження і близько семи відсотків японської спільноти Америки з цих західних регіонах підкорилися наказу. 29 березня 1942 р. Девітт видав наказ № 4, згідно з яким розпочалася примусова евакуація японсько-американських жителів Західного узбережжя протягом 48 годин. За кілька днів до цього Конгрес прийняв закон 503, згідно з яким порушення виконавчого наказу 9066 розцінювалося як проступок, що карається тюремним ув'язненням на строк до одного року та штрафом у 5000 доларів. Затримання та термінова евакуація призвели до того, більшість американців японського походження назавжди втратили свої будинки, ферми, підприємства та більшість приватних речей. З кінця березня по серпень приблизно 112 000 осіб було відправлено в збірні центри для розподілу по таборах, які стануть їхньою домішкою до кінця війни. Близько 70 тисяч інтернованих були американськими громадянами. При цьому не висувалося жодних звинувачень у нелояльності проти когось із числа з цих

громадян, а також не існувало будь-якого правового засобу, за допомогою якого вони могли б оскаржити втрату майна та особистої свободи. Табори розташовувалися за багато миль углиб країни, часто у віддалених і безлюдних місцях. Харчування в загальних приміщеннях, використання спільних туалетів, обмежені можливості для роботи та інші причини завдавали шкоди соціальним та культурним традиціям уродженців в правах. Осіб, які чинили опір охороні, порушували порядок відправляли до спеціального табору на озері Туле, Каліфорнія.

У 1943–1944 рр. було створено бойовий підрозділ 442 з японських американців для участі на європейському театрі воєнних дій, патріотизм яких був підтверджений великою кількістю отриманих раніше бойових нагород. Коли війна вже наближалася до кінця, табори інтернованих повільно евакуювалися.

Інтернування японських американців під час Другої світової війни викликало конституційні та політичні дебати, набуло широкого суспільного резонансу. Суддя Верховного суду США Мерфі висловив таку думку: «...утримання в центрах переміщення осіб японського походження незалежно від їхньої лояльності [Сполученим Штатам] не тільки не санкціоновано Конгресом або виконавчою владою, але є ще одним прикладом неконституційного звернення до расизму, притаманного всій програмі евакуації. Такого роду расова дискримінація не відповідає військовій необхідності і абсолютно чужа ідеалам і традиціям американського народу» [4]. У 1988 р. Конгрес прийняв, а президент Рейган підписав Закон 100–383 (Закон про громадянські свободи), який визнавав несправедливість інтернування японських американців, вибачався за це та передбачав виплату 20 000 доларів готівкою кожному з тих, хто був ув'язнений в таборах. У лютому 2020 р. окремі вибачення передколись інтернованими японцями офіційно висловив штат Каліфорнія.

Питання про прийнятність вибачень від імені Сполучених Штатів за скоєні в минулому помилки (дії, які могли суперечити конституції та законам) є конфліктним в американському су-

спільстві, зокрема політикумі. Республіканці люблять цитувати слова президента Джорджа Буша-старшого: «ніколи не вибачатимуся за Сполучені Штати Америки». Видатний політик-республіканець Міт Ромні прямо озаглавив свою книгу «Жодних вибачень» [9], атакуючи президента-демократа Барака Обаму саме за його «вибачення» (у тій чи іншій формі) перед іншими країнами.

Широкий спектр сприйняття американцями Другої світової війни (до речі, цікавий нам для кращого розуміння реалій України післявоєнної) наведено у чудовій праці журналіста, лауреата Пулітцерівської премії Стадса Теркеля «Добра війна»: усна історія Другої світової війни» [5]. Як зазначив у своєму інтерв'ю один з 121 учасників цього проведеного через 20 років після Перемоги опитування, «побачити на власні очі фашизм розгромленим, ніщо не може бути кращим для людини».

Немає сумніву, що створення у столиці США меморіалу/музею Голокосту справило надзвичайно великий вплив на поширення у нових поколінь американців сприйняття Другої світової саме як «доброї війни», адже під час неї Сполучені Штати воювали проти «абсолютного зла» й перемогли його. 1 листопада 1978 р. президент Дж. Картер заснував президентську комісію з Голокосту під головуванням письменника Елі Візеля. 27 вересня 1979 р. Комісія подала Картеру звіт, у якому рекомендувала створити меморіал із трьома основними компонентами: національний меморіал/музей Голокосту, освітня програма та комітет сумління (з попередження нових випадків геноциду).

У 1980 р. Конгрес США одноголосно проголосував за створення меморіалу жертв Голокосту пам'яті 6 мільйонів євреїв та мільйонів інших загиблих. Федеральний уряд виділив 1,9 акра землі, що прилягає до Національної алеї у Вашингтоні, для розміщення музею. Вся вартість будівництва – майже 200 мільйонів доларів – була оплачена приватними пожертвуваннями. Під час риття котловану 16 жовтня 1985 р. два молочних бідони з землею та попелом з низки концентраційних таборів і місць ма-

сових вбивств були закладені на місці майбутнього меморіалу. Це мало символізувати його місію, історію, яку він передасть наступним поколінням. У жовтні 1988 р. президент Р. Рейган виступив на спеціальній церемонії, що відбулася під час закладки наріжного каменя музею. Церемонія освячення музею відбулася 22 квітня 1993 р., вона включала промову президента Клінтона. Щороку музей приймає близько 2 млн. відвідувачів [6].

Слід віддати належне керівництву музею за в цілому об'єктивну оцінку політики адміністрації Ф. Рузвельта під час Голокосту та його сприйняття американським суспільством. У офіційному джерелі музею відзначається: «Загалом американці мали доступ до достовірної інформації про переслідування євреїв нацистським режимом, але більшість людей не могли уявити, що можлива така кампанія масових вбивств. Більшість американців співчували тяжкому становищу європейських євреїв, але це співчуття не втілилося в узгоджені загальнонаціональні зусилля з надання допомоги біженцям чи порятунку жертв нацизму. Сполучені Штати видали набагато менше імміграційних віз, ніж могли б між 1933 і 1945 роками, хоча й прихистили більше біженців, які тікали від нацизму, ніж будь-яка інша країна у світі. Лише в січні 1944 р. уряд США створив Управління у справах біженців, якому доручалося рятувати та надавати допомогу євреям та іншим переслідуваним нацистами групам. Втім, протягом останнього року війни зусиллями США були врятовані десятки тисяч життів. Незважаючи на те, що американський народ і його уряд були добре інформовані про нацистські переслідування, а згодом і вбивства євреїв, їхній порятунок ніколи не став національним пріоритетом. Сполучені Штати самі по собі не могли запобігти Голокосту, але могли б зробити більше, щоб врятувати деяких із шести мільйонів вбитих євреїв» [7].

Розбіжності в оцінці перебігу війни безпосередньо після її закінчення, зокрема гостра критика дій військових лідерів – так зване «ігнорування» базових інтересів військовослужбовців – своїх підлеглих, їх невиправдані втрати та жертви серед

цивільного населення звільнених країн заважали формуванню в суспільстві цілісного погляду на війну як «добру, справедливу». Гальмувалося створення міфу, у якому «герої без страху та сумнівів» беззастережно віддають життя, а «мудрі командири» приймають безпомилкові, хоча й часом ризиковані рішення. Чутливий до настроїв глядачів Голівуд швидко перелаштувався з фільмів-агіток на розповіді про трагічну прозу військового повсякденного життя та смерті. Коли відбулось будівництво локальних пам'яток на честь героїв Другої світової, у абсолютній більшості з них вони відчуття втрати, а не триумфу переможців. Принципово іншою виявилася історія спорудження присвяченого Другій світовій загальнонаціонального монумента.

У 1987 р. ветеран Другої світової Роджер Дурбін звернувся до Марсі Капт<sup>1</sup>, конгресвумен-демократки з Огайо з пропозицією ініціювати створення меморіалу цієї війни. 10 грудня Каптур внесла відповідний законопроект до Палати представників, але до закінчення сесії законопроект не проголосували, така ж доля спіткала її пропозиції у 1989 та 1991 рр. 25 січня 1993 р. сенатор Стром Термонд (республіканець з Південної Кароліни) представив аналогічний законопроект до Сенату. Два дні поспіль Каптур внесла свій законпроект до Палати представників у четверте. 17 березня 1993 р. Сенат схвалив цей акт, а Палата представників ухвалила змінену версію законопроекту 4 травня. 12 травня Сенат також схвалив законопроект із поправками. Закон про створення меморіалу Другої світової війни був підписаний президентом Клінтоном 25 травня того ж року. 30 вересня 1994 р. Клінтон призначив Меморіальну консультативну раду (МКР) з 12 членів, яка мала вирішити питання вибору місця, проектування меморіалу та збору грошей на його будівництво. Зусилля зі збору коштів принесло мільйони доларів від окремих американців, додатково значні пожертви зробили

---

1 До речі, багаторічна членкиня Палати представників – одна з незмінних лідерів Групи підтримки України

групи ветеранів, зокрема Американський легіон, Ветерани іноземних воєн і Ветерани битви при Балджі. Корпоративні заходи зі збору коштів очолили співголови МКР сенатор Роберт Доул, кандидат від республіканської партії в президенти 1996 р., і Фредерік Сміт, президент і головний виконавчий директор корпорації FedEx, колишній морський піхотинець США. Федеральний уряд США виділив близько 16 млн., загалом було зібрано 197 млн. доларів. Відкритий 29 квітня 2004 р., монумент був освячений за участі президента Дж. Буша-мол. 29 травня 2004 р.

Монумент складається з 56 стел, що символізують штати та території США у 1945 р., і двох тріумфальних арок – відповідно для Атлантичного та Тихоокеанського театрів військових дій, які оточують овальну площу та фонтан. Він збудований на місці Веселкового басейну – між меморіалом А. Лінкольна та пам'ятником Дж. Вашингтону. У складі монумента дві стіни, прикрашених барельєфами сцен війни. Одна з них починається з того, як майбутні військовослужбовці проходять медкомісію, складають присягу та отримують військове спорядження. Далі барельєфи зображують кілька знакових сцен, включаючи битву та поховання мертвих, а закінчуються сценою повернення додому. На іншій стіні – типові для європейського театру війни сцени, деякі з них відбуваються в Англії і зображують підготовку до повітряного та морського десанту. Остання сцена – це рукостискання американського та радянського солдатів, коли західний і східний фронти зустрілися в Німеччині. Стіна Свободи знаходиться на західній стороні площі, з видом на меморіал Лінкольна позаду неї. На стіні – 4048 золотих зірок, кожна з яких символізує 100 американців, які загинули у війні. Перед стіною напис «Тут ми відзначаємо ціну свободи». Меморіал містить дві непомітно розташовані гравюри «Кілрой був тут», які символізують присутність американських солдатів часів Другої світової війни [8].

Загальнонаціональний конкурс зібрав 400 проєктів від архітекторів з усієї країни. Початковий дизайн Фрідріха Сен-Фло-

ріана був обраний у 1997 р., він нагадує класичний пам'ятник. Гучна критика була спрямована проти місця розташування меморіалу – між монументом Вашингтона та меморіалом Лінкольна – у найвидатнішому місці для пам'ятника на Національній алеї з моменту відкриття меморіалу Лінкольна в 1922 р. Це було перше втручання за понад 70 років до великого коридору відкритого простору, який простягається від Капітолію на захід до річки Потомак, та традиційно використовувався для великих демонстрацій і протестів. Були й серйозні естетичні зауваження до дизайну. Один з критиків описав пам'ятник як «марнославний, повний банальних образів». Інший стверджував, що «це помпезний стиль, якому віддавали перевагу Гітлер та Муссоліні». Газета «Вашингтон пост» писала про проект як «мішанину з кліше та радянської помпезності» [9]. Посилання на те, що стилістика монументу нагадує архітектуру часів Нового курсу Ф. Рузвельта, згодом викликали критику, мовляв, це «уклінний (плазуючий) історизм» [10].

З відкриттям монумента історія з увічненням пам'яті про Другу світову на Національній алеї не закінчилася. 23 травня 2013 р. сенатор-республіканець від Огайо Роберт Портман вніс законопроект про молитву в пам'ять про Другу світову війну, який передбачав розміщення на меморіалі тексту молитви Рузвельта 6 червня 1944 р., у день висадки союзників в Нормандії. Проти законопроекту виступили Американський союз громадянських свобод, Американський єврейський комітет, Об'єднані американці за відокремлення церкви від держави, Індуїстський американський фонд і Міжконфесійний альянс. Разом ці організації стверджували, що законопроект «схвалює хибне уявлення про те, що всі ветерани будуть вшановані включенням до військового меморіалу молитви, яку прихильники характеризують як відображення «християнської спадщини та цінностей» нашої країни». Вони також наполягали, що «меморіал у його нинішньому вигляді належним чином вшановує тих, хто служив, і охоплює всю війну» і був ретельно створений, тому

жодних нових елементів, таких як молитва Рузвельта, додавати не потрібно. Але, за їхніми словами, «наслідком цього законопроект є залучення релігії для політичних цілей, що завдає шкоди переконанням кожного» [11]. Втім, всупереч протестам, законопроект було підписано президентом Б. Обамою 30 червня 2014 р. Комісія образотворчого мистецтва віддала перевагу розміщенню тексту біля Кола Пам'яті на північний захід від меморіалу. Його відкрили наприкінці 2022 р.

Звичайно, місце пам'яті про війну у суспільній свідомості американців змінювалося із зміною поколінь. Це знайшло відображення у політичних уподобаннях американських виборців. У 1950 – на початку 1960 років вони тричі віддали перевагу героям війни – Д. Айзенгаверу та Дж. Кеннеді. Потім цю традицію продовжив у 1969–1974 рр. Р. Ніксон (лейтенант ВМС США під час Другої світової). Таку саме військову кар'єру на Тихому океані зробив Дж. Форд. Президент США Дж. Картер (1977–1981 рр.) не брав прямої участі у бойових діях під час війни, але 1943 р. поступив на навчання до Військово-морської академії (м. Анаполіс), закінчив її 1946 р. та перебував на службі до 1953, зокрема, у якості офіцера на підводних атомних човнах. Не воював і наступний президент Р. Рейган (1981–1989), він формально був військовим, але займався пропагандою в кіно. Традиція обирати до Білого дому героя Другої світової війни відродилася із приходом до нього Дж. Буша – старшого (1989–1993 рр.), авіатора, наймолодшого пілота торпедоносця ВМС США. Остання спроба обійняти найвищу державну посаду в США ветераном Другої світової датується виборами 1996, на яких змагалися від демократів Б. Клінтон (балотувався на другий термін), а від республіканців – Роберт Доул, який для участі у виборчих змаганнях полишив місце в сенаті, де він був одним з найдосвідченіших лідерів своєї партії. У вересні 1995 р. Доул (на той час ще лідер республіканців у Сенаті) звинувачував «інтелектуальні еліти, які, здається, соромляться Америки», «діячів освіти та професорів», які руйнують основи єдності американців, «їхню мову, історію та цінності», наводячи

як приклад заплановану виставку у Аерокосмічному музеї Смітсонівського інституту .

15 серпня 1996 р. у своїй промові на партійному з'їзді в Сан-Дієго з приводу згоди балотуватися від республіканців на виборах президента США Роберт Доул висловив своє кредо патріота – ветерана, при цьому наголос робився на «американській мрії» як об'єднавчому елементі національної ідентичності. Учасник Другої світової війни полковник Доул зазнав під час бойових дій в Італії, за які він отримав, бойові нагороди, був важко поранений, внаслідок якого провів три роки в госпіталях, а його права рука так і залишилася паралізованою. «Тріумф цієї нації полягає не в матеріальному багатстві, а у відвазі, стражданнях, та честі», – підкреслив Доул. І продовжив: «Коли я оглядаю своє життя, я все менше і менше бачу себе, а все більше і більше – історію створеної нами цивілізації, тієї, що зветься Америкою». Звертаючись до власного воєнного досвіду, Доул наполягав на об'єднуючому характері спільних військових дій у справедливій війні представників різних етнічних груп, зокрема, білих та афроамериканців: «коли кров синів емігрантів та онуків рабів проливалася на заокеанській землі, це була американська кров. ...Ти не міг дізнатися про етнічну приналежність того, хто загинув поруч – він був Американець [12, с. 704–706]».

У своїй передвиборчій полеміці з Доулом Клінтон підкреслив: «Я люблю і шаную багату славетну історію Америки, але, за всієї поваги до неї, нам не треба будувати міст у минуле, ми маємо будувати його у майбутнє» [12, с. 704–706]. Сказане зовсім не свідчить про неповагу Клінтона до Другої світової війни чи її меморіалізації – про протилежне свідчить підписаний ним закон про побудову відповідного пам'ятника на Національній алеї. Цікаве інше. Клінтон за віком не міг воювати у Другу світову, але його ставлення до особистої участі у іншій війні – В'єтнамській, було надзвичайно суперечливим, а поведінка щодо призову до збройних сил США – вельми сумнівною [13]. Звісно, було б необґрунтованим навіть припустити, що Доул програв вибори 1996 р.

через те, що за 50 років після перемоги ветерани війни не поважалися в американському суспільстві. Але, на наш погляд, поруч з іншими факторами, вплинуло й те, що репутація героя війни на цей час вже втратила якість одного з вирішальних мотиву під час голосування.

Яскравою ілюстрацією конфлікту інтерпретацій Другої світової війни в період підготовки та святкування 50-річного ювілею перемоги була дискусія навколо експозиції в Аерокосмічному музеї США, до якої планувалося включити демонстрацію фрагмента бомбардувальника Б-29, який у серпні скинув бомбу на Хіросіму. Смітсонівський інститут наприкінці 1994 р. оголосив про підготовку цієї виставки, автори якої пропонували до розповіді про застосування атомної бомби включити два основних сюжети: один – про зброю, яка забезпечила перемогу Сполученим Штатам у справедливій війні з Японією і мир, другий – про ядерну зброю, що принесла масову загибель жителям Хіросіми, яка ніколи більше не повинна застосовуватись. Виставка мала розповісти історію створення атомної бомби, рішення застосувати її проти міст Японії, польоту бомбардувальника «Енола Гей» (фрагмент фюзеляжу літака мав стати центральним експонатом виставки), результати бомбардування, її роль у закінченні Другої світової та початок «холодної війни».

Коли плани організаторів виставки стали широко відомі з преси, задум їхніх авторів та керівництво Смітсоніана стали об'єктом нищівної критики з боку низки патріотичних організацій, груп ветеранів та консервативних політиків. Авторів проекту виставки звинуватили у «викраденні історії», «антиамериканізмі», «політично коректному» спотворенні історії, привнесенні «контркультурних цінностей» епохи В'єтнамської війни в опис «останньої доброї війни» за участі США. Внаслідок публікацій консервативних ЗМІ та запитів конгресменів Національний музей аеронавтики та космонавтики скасував виставку, але громадська дискусія продовжилася [14]. Очевидно, цьому сприяла атмосфера в суспільстві, яка відчутним чи-

ном формувалася під впливом святкування 50-річчя перемоги у Другій світовій війні.

Пам'ять про війну, що лежить в основі низки «історичних політик» європейських країн (не плутати з російським победобесієм), у Сполучених Штатах сприймалася в основному як спосіб об'єднання нації. Активізація інтересу до війни наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. – прем'єра блокбастера «Врятувати рядового Райана» (1998), публікація бестселера Тома Брокау «Найвеличніше покоління» (1998), що дав нове ім'я поколінню ветеранів Другої світової, створення меморіалу Другої світової війни на Національній алеї в Вашингтоні. мали прислужити стимулами громадянської свитяги для покоління американців, яке не вміє дійти згоди щодо єдності американської культури та сприяти становленню спільної ідентичності.

З початку XXI ст. спостерігаються зміни у історичній пам'яті американців щодо Другої світової війни. Адже в цей період вже майже не залишилось безпосередніх учасників та свідків, водночас знижується напруга ревізійністських досліджень – «звинувачень» на адресу тогочасних провідників держави та збройних сил. Хоча, звичайно, пропагандистські опуси – «нові історії» про війну на кшталт продукції Ноама Чомські або Олівера Стоуна будуть з'являтися, доки на них існуватиме попит. Зараз можна спостерігати тенденцію сприйняття Другої світової війни в США як «доброї», яка заслуговує на панегірик, а не на аналіз складних та багато в чому суперечливих подій. Як відмічав ще на початку XXI ст. редактор журналу Атлантик Беджамен Шварц, «зображення солдатів Другої світової війни в наш час часто наближаються до гіпсових святих, які беруть участь у освяченому хрестовому поході. Це образливе спотворення частково виникає через те, що самі солдати Другої світової вирішили продовжувати жити не згадуючи своє минуле в його нудних або жахливих деталях» [15, с. 100–103].

У післявоєнні роки – майже два десятиліття між закінченням Другої світової війни та вбивством президента Дж. Кеннеді – група потужних консервативних норм задавала параметри американської культури. Ці культурні стандарти, на думку Ендрю Гартмана, найкраще описуються фразою «нормативна Америка». Нормативні американці цінували важку працю, особисту відповідальність, індивідуальні заслуги, відкладене задоволення, соціальну мобільність та інші цінності, які білі середнього класу визнавали своїми. Їхні припущення та прагнення поділяли мільйони американців – навіть тих, хто не потрапив у нормативну Америку через їхню расу, нетрадиційну сексуальність чи релігію. Нова Америка, яка з'явилася у шістдесяті роки – більш плюралістична, більш світська, більш феміністична – була багато в чому побудована на руїнах нормативної Америки [16]. Очевидно: сьогодні трампісти, прихильники так званої МАГА, абсолютно безпідставно претендують на роль спадкоємців «справжньої» – «нормативної» Америки, і не тільки тому, що «не можна двічі увійти у ту саму річку». Трамп та його адепти на ділі довели свою здатність виступати руйнівниками американської демократії, конституційного ладу США, тих засад, без яких навіть елементи омріяної «нормативної» Америки не можуть існувати. З нашої перспективи принциповим є питання, чи вдасться консервативним популістам «монополізувати» пам'ять про Другу світову? Відповідь на нього, сподіваємося, дасть святкування 80-річчя перемоги 2025 р., до якого активно готуються в США. Для нас особливо важливо, що американці переважно оцінюють війну України проти російської навали як «добру, справедливу» (за деякою аналогією з Другою світовою), що наближає нас до Перемоги.

### Список використаних джерел та літератури:

1. Polenberg R. The Good War? A Reappraisal of How World War II Affected American Society. *The Virginia Magazine of History and Biography*. 1992. July. Vol. 100. № 3. P. 295–322.
2. Потехін О., Клименко Ю. Геополітика проти безпеки. Союзницьке стримування агресії в Європі ХХ – початку ХХІ ст. Київ: Дух і літера, 2023. С. 552.
3. Frydl K. The G.I. Bill. Cambridge, Mass.: Massachusetts Univ. Press, 2009. 396 p.
- Japanese – American Incarceration During World War II. URL: <https://www.archives.gov/education/lessons/japanese-relocation#background>
- Terkel S. «The Good War»: An Oral History of World War Two. New York, NY, London: The New Press, 1997. 608 p.
- History of the United States Holocaust Memorial Museum. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/history-of-the-united-states-holocaust-memorial-museum>
- The United States and the Holocaust. Holocaust Encyclopedia. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/the-united-states-and-the-holocaust?parent=en%2F7511>
- World War II Memorial. U.S. National Service. URL: <https://www.nps.gov/wwii/index.htm>
- Fisher M. «A Memorial That Doesn't Measure Up». *The Washington Post*. 2004. 4 May. URL: <https://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A64436-2004May3.html>
- Ourousoff N. «Get Me Rewrite: A New Monument to Press Freedom». *The New York Times*. 2008. 11 April. URL: <https://www.nytimes.com/2008/04/11/arts/design/11arch.html>
- SECURE IT Coalition Letter. 2012. 14 May. 3 p. URL: <https://www.nacdl.org/getattachment/91f7a9dd-f2ce-4ffa-b77b-c01a64914671/secureitcoalitionletter-05142012.pdf>
- Dearin Ray D. The American Dream as Depicted in Robert J. Dole's 1996 Presidential Nomination Acceptance Speech. *Presidential Studies Quarterly*. 1997. Vol. 27. № 4. P. 698–713. URL: <https://www.jstor.org/stable/i27551788>
- Clinton's Draft Deferrment. All Politics Candidates. *CNN Time*. URL: <https://edition.cnn.com/ALLPOLITICS/1996/candidates/democrat/clinton/skeletons/draft.shtml>
- Linenthal E.T., Englehardt T. History Wars: The Enola Gay and Other Battles for the American Past. New York, 1996. 302 p.
- Schwarz B. The Real War. *The Atlantic Monthly*. 2001. June. P. 100–103.
- Hartman A. A War for the Soul of America: A History of the Culture Wars. 2nd ed. Chicago & London: The University of Chicago Press, 2019. 416 p.

**О.В. Зернецька**  
завідувач відділу глобальних і  
цивілізаційних процесів,  
доктор політичних наук, професор

## **ЯК ЗБЕРІГАЮТЬ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ У НОВІЙ ЗЕЛАНДІЇ**

*Ця стаття присвячена питанню збереженню пам'яті про Другу світову війну і Новій Зеландії. Краща форма її збереження – це запис усних спогадів і наративів тих, хто у ній брав участь, так само, як і написані й надруковані мемуари та книжки. Цей ареал матеріалів був знайдений в бібліотеках Нової Зеландії, США, Великої Британії та Австралії у формі друкованих текстів та електронних видань і досліджений відповідно до наукових завдань. Виконане дослідження дало дивовижні результати. В процесі нашої роботи було виявлено, що така відносно невелика нація, як новозеландці, зробила все можливе, щоби увічнити пам'ять про Другу світову війну і їхнє місце у ній, випустивши в світ крім усіх інших книжок та монографій, спогадів та мемуарів, 50-ти томне видання під назвою: «Офіційна історія Нової Зеландії у Другій світовій війні». Воно було здійснено за підтримки уряду. На початку ХХІ ст. цей тагнит орис був диджиталізований (оцифрований) і переведений в такий спосіб в електронне видання. Мета була, щоби кожний громадянин Нової Зеландії мав вільний доступ до цього цінного інформаційного ресурсу і мав нагоду знайти відомості про своїх предків. І щоби прийдешні генерації новозеландців мали змогу вивчати події Другої світової війни і знати про боротьбу хоробрих предків у цій війні.*

**Ключові слова:** історіографія Другої світової війни в Новій Зеландії, маорі, Міністерство культури і спадщини Нової Зеландії.

### ***How the Memory about the Second World War is Preserved in New Zealand***

*This article is dedicated to the issue how the memory about the Second World War is preserved in New Zealand. The best form of its preservation is written down oral narratives of those who took part in it as well as written memoirs and books. This area of documents has been investigated in the libraries of New Zealand, USA, Great Britain and Australia both in the form of books and electronic editions. Provided research has given astonishing results. It turned out in the process of our work that such a comparatively small nation as New Zealand had done its best to commemorate the memory of the Second World War and its place in it by publishing not only books and monographs, reminiscences and memoirs, but overwhelming 50-volum edition «The Official History of New Zealand in the Second World War». It was done by the governmental support. At the beginning of the XXI-st century this magnum opus has been fully converted into electronic edition. The aim was that every citizen of New Zealand could freely use it to find necessary information about their ancestors. And for the future generations are to learn about the events of the Second World War and the struggle of courageous New Zealanders at that war.*

**Keywords:** *Historiography of the Second World War in New Zealand, Maori, The Ministry for Culture and Heritage.*

У Другій світовій війні – події глобального масштабу – загинули 50 млн. людей. Нова Зеландія 3 вересня 1939 р. незалежно від інших держав заявила про те, що оголошує війну Німеччині. Як відомо вона брала у ній участь на боці антигітлерівської коаліції. У цьому конфлікті світового масштабу було задіяно 140

000 новозеландців. Порівняно з іншими країнами ця цифра видається невеликою. Але, якщо глянути на неї у співвідношенні з чисельністю усього населення Нової Зеландії, то виявиться, що «у подіях цієї кривавої війни брав участь кожний 150-й новозеландець» [1]. Таке зіставлення змінює уявлення стосовно причетності цієї невеликої країни до подій Другої світової...

Метою статті є дослідження дбайливого і масштабного збереження пам'яті про Другу світову війну в новозеландському суспільстві. А також велика увага до цього держави, її головних історико-культурних інститутів, зокрема медіа та літератури.

Перші книжки монографічного характеру про участь Нової Зеландії у Другій світовій війні з'являються у 1960–1980-тих рр. В Окленді виходить книжка історика Джона МакЛеода «Міф проти реальності: новозеландський солдат у Другій світовій війні» (1986 р.) [2]. Прикметно, що в центрі оповіді – справжній герой цієї війни – солдат, йдеться про сприйняття війни саме солдатом з Нової Зеландії. Інший історик з Окленду Лорі Барбер публікує історіографічне дослідження «Военний меморіал: хронологія війни і Нової Зеландії» (1989 р.) [3], в якому події Другої світової війни розгортаються паралельно з «хронологією» боротьби новозеландських батальйонів на півночі Африки, в Європі та в Океанії.

Вперше публікується історія новозеландських військ у Другій світовій війні, яка представлена у замальовках і картинах одного з її безпосередніх учасників, який перебував у експедиційному корпусі. Це – Девід Філер, який у 1990 р. видає свої художні роботи у книжковому форматі з коментарями. Видання має назву «Вдома і за кордоном: постаті новозеландців у Другій світовій війні» [4]. Новозеландський науковець Джек Стенлі Гаркер у книжці «Рокіс: тральщики під час війни» (1990 р.) аналізує таку важливу складову флоту Нової Зеландії, як мінні тральщики. Він описує і сам процес створення 25-ї флотилії на початку війни, і її походи проти японських підводних човнів, і воєнну кампанію в акваторії Соломонових островів, і ситуацію,

коли був підбитий перший ворожий підводний човен, наголошуючи на сміливості бойових дій новозеландських моряків [5].

На особливу увагу заслуговує участь корінного народу Нової Зеландії – маорі у Другій світовій війні. Не для всіх маорі відповідь на питання «Чи йти до новозеландського війська?» була однозначно ствердною. Деякі маорі не були впевнені, що вони мають захищати своїх колишніх колонізаторів і поневолювачів з Британських островів. Попри все у новозеландській армії був сформований 28 батальйон, до якого увійшли виключно чоловіки-маорі [6]. Вони виявили себе як хоробрі і мужні воїни. Один із них був нагороджений вищою нагородою Великої Британії посмертно. Три інших воїни-маорі були представлені до цієї нагороди, але не отримали її. Маорі брали участь у битвах на півдні Африки, в Італії та у Британії. Після закінчення війни вони сформували Асоціацію воїнів 28-го батальйона маорі. Кожні два роки проводилися зібрання його членів. Свідченнями цих зборів стали такі видання, як «Батальйон маорі згадує: вісімнадцяте зібрання членів асоціації, спогади учасників» (1992 р.) [7], яке відбулося у спортивному та конференційному центрі міста Роторуа, та «Дев'ятнадцяте зібрання новозеландського 28-го батальйону маорі» (1994 р.) у Веллінгтоні [8].

Участь Нової Зеландії в подіях Другої світової війни висвітлюється не тільки на далеких Зелених Островах (так ще називають Нову Зеландію – примітка автора. Далі – О.З.). Зарубіжних істориків також хвилюють різні військові аспекти новозеландського укладу. Так, австралійський дослідник Ерік Томас Прайс видає аналітичну працю про розгляд у Новій Зеландії справ відмовників під час Другої світової війни. В ній розглядаються причини відмови служити у війську чоловіків та розкриваються їхні мотиви, аналізуються психічні стани відмовників [9].

У цей час у Шотландії виходить цікаве дослідження Френсіса Александра Вігзелла «Участь армії Нової Зеландії: спеціальні операції австралійської армії на південному заході Океанії під час Другої світової війни» (1990 р.) [10]. Автор висвітлює

ряд військових таємних операцій, в яких брали участь армії та секретні служби Великої Британії та Австралії у цьому регіоні Океанії. Визначено роль секретних служб Нової Зеландії в їх здійсненні.

У Сполучених Штатах історик Кевін Дон Гачкінсон публікує монографію «Друга світова війна на півночі Тихого океану: хронологія та зібрання фактів» (1986 р.), в якій робить спробу діахронічного аналізу подій у цьому регіоні світу [11]. Нарешті під редакцією американського історика Брюса М. Петті з'являється видання «Нова Зеландія у війні на півдні Океанії: персональні сповіді» [12]. У ньому М. Петті зібрав історії американських військових, котрі прийшли на допомогу Новій Зеландії щоби захищати її від японської агресії в цьому регіоні, стояти пліч-о-пліч у битвах, що точилися у південній Океанії. Американські солдати розповідають про відважних новозеландців. Також представлені свідчення самих солдатів Нової Зеландії щодо війни проти Японії в Океанії. Дослідження Стівена Булла «Тактика воєнних операцій у джунглях під час Другої світової війни» (2007 р.) [13] – була опублікована в Британії та США. Все це свідчить про інтерес до тематики цієї публікації по обидва боки Атлантики в першій декаді ХХІ ст.

Пізніше, у 2018 р. у США виходить солідне видання під редакцією Роберта Дж. Петмена, Іаті Іаті та Белезка Кігліса «Нова Зеландія і світ: минуле, сучасне, майбутнє» з кольоровими ілюстраціями та картою. В ньому чільне місце посідає висвітлення участі Нової Зеландії у Другій світовій війні та впливу цих подій на розвиток цієї держави в цілому та її міжнародним відносинам із світом зокрема. Так, досліджено вплив Школи закордонних справ Університету Отаги у 1966–1976 рр.; виявлено співпрацю цієї школи з тогочасним лейбористським урядом Нової Зеландії щодо вироблення його закордонної політики; прояснено важливість вироблення національної самоідентифікації для вдалого проведення зовнішньої політики; наголошено на важливості експорту Аотеороа (дослівно мовою маорі – Нова

Зеландія. – прим. О.З.) новозеландського бікультуралізму для відносин між поселенцями та корінним населенням Канади; показано як зміни сучасної демографічної ситуації у Новій Зеландії впливають на світ в цілому; проаналізовано роль країни в азійсько-тихоокеанському регіоні, зокрема торгівельні відносини та економічні, починаючи з 1989 р.; наведено роздуми про стратегічний вплив та інтереси Нової Зеландії у Тихоокеанському регіоні, що все більше глобалізується; розглянуто її зв'язки з Австралією та підйом Китаю.

Попередній аналіз літератури, присвяченій участі Нової Зеландії у Другій світовій війні, як на Зелених островах, так і за їх межами, був би абсолютно неповним, якби ми не звернулися до вивчення «Офіційної військової історії Нової Зеландії у Другій світовій війні 1939–1945» (далі по тексту скорочення «Офіційна історія» – прим. О.З.), – безпрецедентного видання, сказати б, у сучасній світовій військовій історії людства. Це 50-титомне видання, – серія, яка висвітлює всі сфери участі Нової Зеландії у Другій світовій війні, починаючи від деталізованих звітів про кожний з батальйонів, який брав у ній участь, і закінчуючи аналізом політичних і економічних обставин, а також повними звітами про військові епізоди і кампанії, в яких була задіяна новозеландська армія.

Історія виникнення «Офіційної історії» починається разом із першими залпами, що сповіщають про початок цієї війни дуже далеко від Нової Зеландії. Перед Відділенням військової історії Департаменту внутрішніх справ країни постало завдання: писати історію цієї війни паралельно з подіями, які розгортаються на її фронтах, де бере участь Нова Зеландія. Як засвідчує видатний новозеландський військовий історик, який сам брав участь у її написанні, Йен МакГіббон: «Від самого початку офіційна історія війни у Новій Зеландії традиційно мала на меті виконати три основні функції: надати повні звіти про участь Нової Зеландії у війні, які зможуть стати у нагоді державі в майбутніх надзвичайних ситуаціях, задовольнити попит су-

спільства у звітах щодо участі Нової Зеландії в майбутніх конфліктах, щоби створити пам'ятний знак тим, хто віддав своє життя на активній службі [16]. Автор підкреслює відмінності підходів між австралійськими і новозеландськими військовими істориками при написанні відповідних національних історій, він зазначає, що австралійська традиція була закладена ще при написанні історії участі Австралії у Першій світовій війні на основі настанов та традиції, закладеної знаним австралійським істориком С.Е. Дж. Біном. Натомість <https://nzetc.victoria.ac.nz/tm/scholarly/name-140767.html> новозеландські військові історики розпочали створювати «офіційну історію» тільки під час Другої світової війни, паралельно з її ходом.

Її відмінною рисою є те, що було закладено в зміст ще на стадії її формування правником-солдатом Г.К. Кіппенбергером, який, на відміну від Біна, не написав жодного тома власноруч. Але він розробив структуру 50-ти томного видання і стратегію її втілення в життя. Матеріали, що надходили до Департаменту історії міністерства внутрішніх справ Нової Зеландії з архіву бойових дій, були настільки значущими і великими за обсягом, що було прийнято рішення: залучити до їх обробки і написання коментарів аспірантів і студентів Університету Вікторія у Веллінгтоні. Назва їх професійної діяльності була «наратори» – тобто оповідачі. Не всі з них були однаково зацікавлені цією роботою, оплата була низькою і їм потрібно було ще десь підробляти. Тож у департаменті завжди були вакантні місця щодо обробки воєнної інформації. Спочатку ця робота призначалася тільки для внутрішнього використання міністерства. Ще не йшлося про публікацію цих матеріалів, оскільки під час війни вони були великою мірою секретними. Згодом, отримавши дипломи фахових істориків в Університеті Вікторії у Веллінгтоні, деякі з нараторів стали працівниками Воєнного департаменту. В такий спосіб поступово написання історії Другої світової війни перейшло від аматорського рівня на рівень науковий. Деякі з випускників університету захистили дисертації на теми, які вони

опрацьовували під час роботи у воєнному департаменті. «Таки наратори стали ключовими фігурами усього проекту, оскільки письменники були залежні від них щодо вірної фактуальної бази для своїх історій» [17].

Наступною фазою була передача підготовлених нараторами документів і матеріалів письменникам кожного з томів. Письменниками могли виступати різні категорії автури: від бригадних генералів до воєнних капеланів, від офіцерів-учасників бойових дій до воєнних істориків.

Перший том дослідження вийшов друком 1949 р. Це була подія загальнонаціонального масштабу. Тим часом робота над проектом продовжувалася. Нею стало займатися з 1966 р. Відділення історичних публікацій (тепер це Історичний центр), яке разом з цим проектом виконувало ширші завдання уряду. 1968 р. Йен Вардз, посів посаду Голови історичного відділення, захистивши до того магістерську роботу, яка була присвячена участі Нової Зеландії у воєнних діях на півночі Африки. В її основі лежала оброблена ним, як наратором, інформація, коли він працював у Відділенні ще студентом.

На початку 2000-го р. цю установу було перейменовано на Історичну групу, яка була передана до Міністерства культури і спадщини Нової Зеландії. У цьому був свій сенс, оскільки саме в той час була привернута увага до воєнної історії як аспекту новозеландської національної ідентичності. Її просування стало головною місією Міністерства культури і спадщини. Тодішня прем'єр-міністр Нової Зеландії Гелен Кларк, яка одночасно була й міністром культури і спадщини, зацікавилась роботою цієї групи [18]. Також вона ініціювала видання усних оповідей новозеландських учасників цих подій. Таким чином, 2001 р. побачили світ спогади новозеландських військових про операції під час Другої світової війни на півночі Африки [18], а також путівник по місцях боїв та місцезнаходженню воєнних меморіалів у Західній Європі, в яких брали участь воїни-новозеландці [19]. У 2002 р. були опубліковані

усні свідчення військовополонених новозеландців, які воювали на острові Крит [20].

Аналіз структури 50-ти томного видання «Офіційної історії» засвідчує, що кожний окремий том з'являвся в різні роки. У структурі відбиті такі важливі елементи подій, з яких складалась участь Нової Зеландії у Другій світовій війні, як аспекти бойових дій. В цих томах - історичний погляд на воєнні батальйони у Єгипті, Греції, Італії, Великій Британії, Океанії. Історії цих важливих подій часто не вкладаються в один том і потребують двох або трьох томів. Так, воєнним діям новозеландської армії в Італії присвячено два тома. При цьому надається картина як операції в цілому, так і, так би мовити, поточним оперативним ситуаціям. Кожний такий том містить описи героїчних вчинків новозеландських солдатів і офіцерів, списки тих, хто загинув, поранених, тих, хто пропав безвісти або опинився у ворожому полоні. На окремі томи заслуговують, на думку укладачів, видатні битви, як от битва за Єгипет, битва за Тобрук.

Наступною важливою складовою структури «Офіційної історії» є томи, які присвячені військовому складу кожного з 29 батальйонів (з 20-го по 28-й) новозеландської армії, у яких зібрані усі документи та інформація, персональні сповіді солдатів і офіцерів тощо. Так, прикметним явищем став 28-й батальйон, що був укомплектований з воїнів-маорі, який називався «Батальйон маорі», тоді, як у 20-му по 27-й батальйонах несли службу білі новозеландці.

Інші томи подають детальний опис та аналіз дій новозеландських дивізійної кавалерії, дивізійних сигналів, батальйони кулеметної артилерії, військової служби інженерів на Близькому Сході,

Велика увага приділена медичним службам новозеландської армії, як у самій Новій Зеландії, так і на театрах воєнних дій Другої світової війни. Виділимо такі томи: «Новозеландська медична служба у Новій Зеландії і Океанії», «Новозеландська медична служба на Близькому Сході та в Італії», «Новозеланд-

ська воєнна медицина і хірургія», «Новозеландські стоматологічні служби», в яких йдеться про важку працю воєнних медиків у різних медичних частинах новозеландської армії.

Зазначимо, що є томи, присвячені окремим родам військ, де несли службу воїни-новозеландці. Це три томи про новозеландців у Королівській авіації (маються на увазі повітряні сили Великої Британії), а також у Королівській авіації Нової Зеландії, Королівському флоті Нової Зеландії, дивізійній артилерії.

Існують томи під назвами «Люди на війні», «Капелани», «Воєнопонені», центральними ідеями є підтримка морального духу новозеландських військових під час Другої світової війни, вивчення їх духовного, психологічного і фізичного станів. Видано два томи, які присвячені проблемам на Другій світовій війні.

Крім того, висвітлено діяльність постачальницьких компаній, які займалися в цей суворий час економічними питаннями, постачанням пального, продовольства, амуніції, зброї тощо. Два томи присвячено функціонуванню внутрішнього фронту у Новій Зеландії. Документам, пов'язаним з подіями Другої світової війни, які торкаються Нової Зеландії, приділено три томи.

Участь хоробрих новозеландців у Другій світовій війні стала для них не тільки актом боротьби проти німецького й італійського фашизму та японського мілітаризму. Цей період позначився на зростанні національної самосвідомості усього народу Нової Зеландії. До них прийшло відчуття своєї значимості. Це значною мірою сприяло виходу держави на міжнародну арену як самостійного гравця, який може виносити на світовий порядок денний питання, які він вважає за важливі.

Видання славетної «Офіційної історії Нової Зеландії у Другій світовій війні» дає повне уявлення про участь Нової Зеландії у Другій світовій війні було завершено наприкінці ХХ ст. Та на цьому не закінчується його історія.

2002 р. в Університеті Вікторія у Веллінгтоні створюється Новозеландський Електронний Текстовий Центр (NZETC), який 2004 р. стає частиною університетської бібліотеки (Victoria University of Wellington Library). Перед командою науковців і дослідників цього центру були поставлені такі завдання:

- диджиталізувати (оцифрувати) історичні тексти (як-от, Cyclopedia New Zealand),
- диджиталізувати (оцифрувати) історичні документи (як-от листи відомих особистостей), які є в наявності в університеті,
- оформляти у відповідності до технічних протоколів NZETC вже диджиталізовані тексти,

Тож спеціалісти центру приступили до оцифрування «Офіційної історії». У 2003 р. вони вже оцифрували 5 томів. На сайті NZETC з'явилося гасло: «Національна гордість – військова історія тепер онлайн для всіх!» [21]. Це була дуже копітка робота, оскільки за їх свідченням, кожний том брався з бібліотеки, дуже акуратно розшивався, кожна його сторінка сканувалася. Коли всі сторінки були оцифровані, на заключному етапі том акуратно зшивався, переплітався і повертався до бібліотеки у тому самому вигляді, в якому його видавали NZETC для оцифрування. Хоча Центр існує як частина бібліотеки університету Вікторії у Веллінгтоні, доступ до оцифрованих видань є відкритим. Тобто всі новозеландці мають змогу їм користуватися з різними цілями, наприклад використовувати його для пошуку рідних, які брали участь у Другій світовій війні. До того ж, як виявилось під час наших наукових пошуків історичних матеріалів про участь Нової Зеландії у Другій світовій війні, це доступно навіть науковцю з далекої України. Нема межі вдячності вченим колегам із Зелених островів, які протягом декількох десятиліть створювали цей безпрецедентний документ – найкращий взірць пам'яті народу про своїх славетних співвітчизників – героїв Другої світової війни. І окрема подяка за її оцифрований

варіант! От вже дійсно: «Ніхто не забутий, ніщо не забуто!» Буквально!

Важливим попередженням для тих, хто користується цим онлайнним ресурсом є фраза у передмові до диджиталізованого видання: «В нього не внесено і не буде внесено жодної зміни». Оце ми вважаємо справжньою повагою до історії, до історичних подій, закарбованих у цьому знаковому виданні.

Присвячений диджиталізованій «Офіційній военній історії Нової Зеландії у Другій світовій війні 1939–1945» сайт NZETS відкривається такими промовистими словами, якими ми вважаємо за доцільне закінчити наше дослідження про те, як зберігають вдячні нащадки пам'ять про Другу світову війну, в якій повною мірою брала участь Нова Зеландія: «Хоробрість. Трагедія. Героїзм. Вірність. Лояльність. Обов'язковість. Повага. І навіть, напрочуд, досить часто – гумор. Досвід та емоції постають з кожної сторінки «Офіційної історії Нової Зеландії у Другій світовій війні» [21].

Зазначимо, що дана стаття є «першою ластівкою» у дослідженні політики пам'яті про Другу світову війну у Новій Зеландії, яка здійснена в Україні, адже ця тема має ще багато невідкритих сторінок для українських та європейських науковців і здатна здивувати та підкорити розум і серце дослідників.

#### **Список використаних джерел та літератури:**

New Zealand and the Second World War. Overview. New Zealand History. P. 1 – Introduction. URL: <https://nzhistory.govt.nz/war/new-zealand-and-the-second-world-war-overview>

McLeod J. Myth & Reality: the New Zealand Soldier in World War II. Auckland, N.Z.: Reed Methuen, 1986. 204 p.

Barber L. War Memorial: a Chronology of New Zealand and World War II. Auckland, N.Z.: Heinemann Reed, 1989. 304 p.

Filer D. Home and Away: Images of New Zealanders in World War II. Auckland, N.Z.: D. Bateman, 1990. 144 p.

Harker J.S. The Rockies: New Zealand Minesweepers at War. Wellington, N.Z.: Silver Owl Press, 2000. 239 p.

Duff's A. Maori heroes. Auckland: Random House New Zealand, 2000. 143 p.

The Maori Battalion Remembers: Eighteenth Reunion, host B Company, Sports & Conference Centre, Rotorua, April 3rd, 4th, 5th, 6th 1992. Auckland, N.Z.: 28 Maori Battalion Association, 1992. 74 p.

NZ 28, Maori Battalion Nineteenth National Reunion: host Company D, Turangawaewae Marae, Ngaruawahia, 1st, 2nd, 3rd, 4th April, 1994. Wellington, N.Z.: 28 Maori Battalion Association, 1994. 36 p.

Price E.T. The Handling of Objectors to Military Service in New Zealand in World War II. Blackwood, S. Aust, 1986. 248 p.

Wigzell F.A. New Zealand Army Involvement: Special Operations Australia South-West Pacific World War II. Edinburgh: Pentland Press, 2001. xx, 289 p.

Hutchison Kevin Don. World War II in the North Pacific: Chronology and Fact Book. Conn.: Greenwood Press, 1994. 328 p.

Petty B.M. New Zealand in the Pacific War: Personal Accounts of World War II. Jefferson, N.C., 2008. 233 p.

Bull S. World War II Jungle Warfare Tactics. Oxford, UK; New York, NY: Osprey Pub., 2007. 64 p.

New Zealand and the World War II: past, present and future / editors Robert G. Patman, Iati Iati, Balazs Kiglics. New Jersey: World Scientific, 2018. xlvii, 469 p.

The Official History of New Zealand in the Second World War. New Zealand. Department of Internal Affairs. War History Branch. Wellington: Government Press, 1949- URL: <https://nzetc.victoria.ac.nz/tm/scholarly/tei-corpus-WH2.html>

McGibbon I. Something of Them Is Here Recorded: Official History in New Zealand. URL: <https://nzetc.victoria.ac.nz/tm/scholarly/tei-McGSome.html>

Walker R. The New Zealand Second World War History Project. *Military Affairs*. 1969. Vol. 22. № 4. P. 177.

Hutching M. A Unique Sort of Battle: New Zealanders Remember Crete. Auckland: HarperCollins, 2001. 254 p.

McGibbon I. New Zealand Battlefields and Memorials of the Western Front. Auckland: Oxford University Press, 2002. 136 p.

Hutching M. Inside Stories: New Zealand Prisoners of War Remember. Auckland: HarperCollins, 2002. 282 p.

Victoria University of Wellington. URL: <https://www.wgtn.ac.nz>

**І.В. Срібняк**

провідний науковий співробітник,  
доктор історичних наук, професор

## **ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ – ІТАЛІЙСЬКИЙ ДОСВІД**

*У запропонованій роботі зроблено спробу проаналізувати меморативну практику Італії стосовно наслідків Другої світової війни для цієї країни. Комплексно розглянуто основні виміри цієї пам'яті на сучасному етапі становлення політики пам'яті в історії Італії, її контрверсійний характер. Внаслідок проведеного дослідження було виявлено найсуттєвіші події Другої світової війни, які стосуються вищезазначеної проблематики і які впливають на сучасні дискусії в академічному і політичному полі Італії.*

**Ключові слова:** *Італійська армія в Росії, Італійська соціальна республіка, День Свободи, битва під Монтекасіно, Преданню.*

### ***The Memory of the Second World War – the Italian Experience***

*This paper attempts to analyse the memorial practice of Italy in relation to the consequences of the Second World War for this country. The main dimensions of this memory at the present stage of formation of the memory policy in Italian history and its controversial nature are comprehensively considered. The research has identified the most significant events of the Second World War that relate to the above-mentioned issues and that influence current discussions in the academic and political field of Italy.*

**Keywords:** *Italian army in Russia, Italian Social Republic, Liberation Day, The Battle of Monte Cassino, Predappio.*

Італія пройшла складний шлях подолання фашистського минулого. По війні за підсумками загальнонаціонального референдуму в 1946 р. країна стала парламентською республікою і 2 червня щорічно відзначає національне свято – День проголошення Італійської Республіки. Конституція держави, ухвалена 1948 р., утверджує демократичні засади і рішуче спрямована проти фашизму, на загальнонаціональному рівні відзначають Свято визволення країни 25 квітня – в річницю офіційного оголошення у 1945 р. по радіо про повстання та про смертний вирок всім ватажкам фашистського руху. Завдяки наполегливості політичної еліти повоєнна Італія стала однією з провідних країн Заходу і Європи, ставши членом «G-7». В країні законом встановлено День пам'яті жертв Голокосту – 27 січня, в день, коли 1945 р. війська Першого Українського фронту звільнили в'язнів найбільшого гітлерівського концтабору смерті Аушвіц. Проте політична культура країни повністю ще не подолала екстремістського минулого.

Пам'ять італійців про Другу світову війну є неоднозначною і має яскраво виражену двоїсту основу. Це обумовлено полярно протилежним досвідом участі жителів Італії у подіях, які мали місце на різних фронтах згадуваної війни. Першим таким «досвідом» є дії «Італійської армії в Росії» (ARMIR). Вона провадила спільну з Вермахтом військову кампанію проти СРСР на Східному фронті (її кількість влітку 1942 р. становила 230 тис. вояків) [1]. Попри те, що цей напрям не був головним театром військових дій для Італії та не мав важливого стратегічного значення (на відміну від північно-африканського та грецького фронтів), до СРСР були відправлені елітні підрозділи королівської армії [2, с. 218–219].

Це було зумовлено бажанням правлячих еліт в Італії зроби-ти свій поважний внесок у забезпечення панування держав

осі в Європі, мати підстави претендувати на свою частку при розподілі сировинних ресурсів СРСР, а також задля зміцнення тогочасного німецько-італійського альянсу [3, с. 50–55].

Залучення італійських солдат до участі у бойових діях на Східному фронті мало трагічний фінал, який настав у грудні 1942 р. після контрудару Червоної армії на р. Дон. Внаслідок успішних дій її підрозділів близько 85 тис. італійців були вбиті, зникли безвісті або потрапили у полон (додому з радянських таборів повернулося лише 10 тис. італійських солдат) [4]. Тож трагедія «Італійської армії в Росії» мала істотний вплив на процес формування історичної пам'яті італійців.

Другим і більш значущим був досвід щодо перебігу подій, пов'язаних з падінням фашизму в Італії (липень 1943 р.) та її капітуляції перед союзними державами антигітлерівської коаліції у квітні 1945 р. Слід вказати, що ці події фактично розкололи країну, жителі якої розділилися на два табори – прихильників Б. Муссоліні та його послідовних противників. Два табори протистояли один одному до весни 1945 р., коли поразка нацистської Німеччини стала питанням вже найближчого часу, а маче опинився в руках італійських партизан та був майже відразу страчений.

Подальші політичні події в Італії, і зокрема – ліквідація монархії та проголошення республіки – сприяли процесам конструювання значною мірою героїчної історичної пам'яті. Провідну роль в цьому відіграв антифашистський сегмент італійського суспільства, збройна боротьба його представників проти режиму маче і німецьких нацистів сприяла значному поширенню переконання у тому, що італійці звільнилися від баццилі фашизму [5].

У перше повоєнне десятиліття лідери громадських думок в Італії, інтелектуали та історики воліли применшувати значення участі своєї країни у Другій світовій війні, перекладаючи всю відповідальність за це на маче та італійських фашистів [6, с. 3–4; с. 45–46]. Разом з тим мала місце глорифікація руху італійського

опору нацизму і фашизму, поява якого стала актом розриву з минулим, ставши водночас й демонстрацією справжньої природи італійського народу. Даний наратив залишався центральним елементом історичної пам'яті італійців про Другу світову війну, набувши у 1960-х рр. майже сакрального значення для демократичної Італії [7, с. 113].

У зв'язку з цим інформація про діяльність Італії (як союзної нацистській Німеччині держави) була маргіналізована, весь час залишаючись на периферії публічного дискурсу про Другу світову війну. У збереженні пам'яті про ці події були зацікавлені лише ті італійці, які мали особистий травматичний досвід. До їх числа входили ветерани і нащадки тих італійських вояків, які належали до складу ARMIR [8, с. 178]. Але й для них існували певні труднощі з осмисленням цих подій, що були зумовлені бажанням не мати нічого спільного з фашизмом і Б. Муссоліні, який й ухвалив фатальне рішення відправити італійців до далекої Росії, а також до Греції – де італійська армія зазнала дошкульних поразок. Ця сфера пам'яті апіорі не могла стати джерелом національної гордості італійців ще й з огляду на те, що продемонструвала відносну слабкість військово-економічної потуги Італії та недалекоглядність тогочасного правлячого класу [9].

Але попри таку стигматизацію наративи про участь італійців у війні на Східному фронті проникали у масову свідомість, чому сприяли деякі італійські політики консервативного спрямування. Останні в такий спосіб намагалися розширити соціальну базу своєї підтримки, а також переслідували мету протидії впливам Італійської комуністичної партії. У перші повоєнні роки впливи ІКП зростали і вона користувалася значною підтримкою у частини італійців. Відтак Християнсько-демократична партія була змушена використовувати увесь можливий політичний інструментарій аби запобігти приходу до влади лівих на чолі з комуністами. З цією метою італійські солдати в Росії були представлені як жертви війни, як такі, що були зму-

шені виконувати чужі рішення, і зрештою загинули залишаючись вірними військовій присязі. Таке їх представлення було наслідком упередженого спрощення дійсної суті подій італійської компанії в Росії, фактично – політичної пропаганди з вуст політиків консервативного табору [9].

Цій же меті слугувала й поява значної кількості мемуарної літератури, в якій переважно описувалися дії італійських військ у північній Африці та Росії, і натомість замовчувалися окупація Італією Греції та балканських держав. Зосередженість майже усіх італійських ветеранів-мемуаристів на подіях відступу італійської армії з Дону, страждань вояків від холоду, відсутності провіанту, поранень і смертей мала на меті практично не висвітлювати півторарічне їх перебування на окупованих землях СРСР [10].

Увага мемуаристів саме до цього – фінального аспекту італійської кампанії в Росії мала тому пояснення, бо в такий спосіб вони засуджували війну. Проте головним їх завданням було і залишається представити італійських солдатів як жертв війни, а не їх добровільних учасників, які мали своїм завданням встановлення у окупованих ними країнах колоніальних порядків. Відчайдушно намагаючись вижити, італійці, за викладом мемуаристів – заслуговують на повагу, до того ж вони усіма силами допомагали в цьому й своїм землякам. Даний підхід червоною ниткою проходить через усі мемуари, сприяючи нав'язуванню моделі самовіктимізації італійців, які ніколи не були винуватцями злочинів. Більше того – у мемуарах постійно наголошується на витривалості та надзвичайній стійкості італійських солдатів, які хоч і переможені, але здатні на героїські вчинки, рятуючи життя своїх товаришів [11].

Водночас у дискурсі пам'яті про Другу світову війну в Італії в її колективному сегменті зберігається т.зв. «міф про Муссоліні», який до сьогодні має численні форми і прояви, артикульовані його адептами та послідовниками. За час свого перебування при владі (з 1922 р.) Б. Муссоліні, усунувши всіх своїх

політичних конкурентів – став для значної частини населення майже культовою особою. Його послідовники вбачали в ньому вождя і навіть месію, обранця долі, здатного відродити велич Італії, що перетворило дуче на об'єкт справжнього поклоніння. Між тим політична дійсність свідчила про інше, і зокрема – про вміння Муссоліні спекулювати на почуттях пересічного італійського обивателя, зацікавленого позірною величиною відродження «великої Італії», а відтак готового не помічати усіх вад тоталітарного суспільства, яке уособлював дуче [12, с. 317–318].

Сучасні історичні дослідження переконливо свідчать, що політичне зближення з А. Гітлером мало для Муссоліні фатальні наслідки, і з початком Другої світової війни харизма дуче почала тьмяніти, а військові поразки італійської армії змусили італійців вперше задуматися над тим, куди прямує їх країна під його проводом. А внаслідок воєнних потрясінь дуче був відсторонений від влади та взятий під арешт (25 липня 1943 р.), і хоча завдяки А. Гітлеру його політичне існування – в якості керівника маріонеткової Італійської соціальної республіки (Сало) – було пролонговано до квітня 1945 р., але сприйняття Б. Муссоліні було вже цілковито іншим – італійців переповняла жага помсти, наслідком чого його було вбито без суду і слідства [13, с. 682–685].

Як свідчить аналіз, міф про Муссоліні відродився у повоєнній Італії зусиллями кількісно невеликого гурту його послідовників, а також молодих неофітів. Протягом повоєнних років вони з благоговінням та сентиментальністю обстоювали свою вірність Б. Муссоліні та його політичній спадщині, зробивши для себе місця пам'яті про нього об'єктом ритуального паломництва.

З'ясовуючи концептуалізацію широкої мемуарної літератури щодо війни проти Радянського Союзу, слід наголосити, що вона не витримує наукової критики. Не заперечуючи та не применшуючи страждань, яких зазнали італійські солдати в Росії, варто підкреслити, що такий спосіб висвітлення тогочасних по-

дій являв собою фальсифікацію історичної реальності. Більше того, він пропонував самовиправдовувальний наратив, який був схильний до применшення і навіть «винесення поза дужки» злочинних дії вояків-італійців, скоєних ними на Східному фронті. Саме задля цього італійські автори сконструювали та підживлювали міф про «добрих італійців», які апріорі не мали схильності до кровопролиття, і не чинили злочинів щодо ворогів та цивільного населення захоплених земель. Важливо пам'ятати, що цей стереотип побутував у італійській колоніальній пропаганді XIX ст., і будучи реінкарнованим за часів фашистського режиму в Італії, став одним з найтиповіших уявлень про поведінку італійських солдатів під час війни. Ще одна хибна позиція італійських авторів – це поширення уявлень щодо встановлення приязних, і навіть дружніх стосунків між італійськими солдатами та місцевим населенням в роки війни [14].

Основні компоненти італійської пам'яті про російську кампанію, такі як міфи про «приязні» стосунки з місцевим російським населенням, розповіді про жахливі страждання під час фатального відступу (грудень 1942 – січень 1943 рр.), реальні свідчення хоробрості багатьох італійських солдатів не є повною вигадкою, а відображали відповідно реальний досвід багатьох італійців і їх уявлення про війну. Але артикулювання того, що ці елементи можуть являти собою сукупність італійського досвіду Другої світової війни, був і залишається цілковитою фальсифікацією. Даний наратив фактично навмисно ігнорував усі випадки, коли італійці вдавались до жорстокості, співмірної з тією, яку вчиняли німецькі окупаційні війська [15]. Розвиваючи цей викривлений дискурс пам'яті, його прихильники намагалися очистити італійську участь у Другій світовій війні.

Слід визнати, що таке самовиправдання італійців зрештою було переглянуто у низці вагомих праць італійських істориків про відповідальність Італії за своє колоніальне минуле, окупованих Італією земель в часи Другої світової війни, за репресії цивільного населення, а також за функціонування концентра-

ційних таборів військовополонених та політичних опонентів режиму [16]. Також вивчалися й обставини вчинення італійськими вояками військових злочинів та процес їх вилучення з італійського публічного дискурсу в повоєнному часі [17].

Тож найважливіше значення для подолання тоталітарної спадщини в Італії має відзначення відповідних пам'ятних дат. Державним святом і вихідним днем є День Свободи (або День Визволення), який відзначається 25 квітня (починаючи з 1945 р.) з нагоди звільнення країни від нацизму і фашизму. У цей день здебільшого відбувається ціла низка офіційних урочистостей, і майже кожного разу лунають полемічні судження – з одного боку ветеранів італійського визвольного руху, а з іншого – істориків і публіцистів неофашистського політичного спрямування, які обстоюють думку про потребу гідного вшанування як борців проти фашизму, так і тих, хто опинився на іншій стороні «барикади» і був змушений воювати на боці нацистської Німеччини. За логікою адептів «примирення» – всі загиблі під час війни італійці воювали за власні переконання (які могли бути хибними), але всі місця їх поховань мають бути належним чином вшановані. Взагалі – військові цвинтарі не можуть бути місцем для зведення старих політичних або ідеологічних рахунків, відмова від яких дозволила би зробити можливим національне примирення [18, с. 129].

Зрештою – час, який минув з моменту закінчення Другої світової війни – понизив градус дискусій між політичними опонентами. Так, якщо раніше вони були позначені категоричним неприйняттям один одного, то з плином часу, а особливо на сучасному етапі, вони перемістилися у площину науково-історичної полеміки, а також на шпальти періодичних видань. При цьому слід вказати й зусилля італійської влади, яка вдавалася до заборони проведення 25 квітня неофашистських маніфестацій у великих містах, каналізуючи емоції в річище патріотичних концертів, вистав, лекцій. Ще одним загальноприйнятним форматом вшанування пам'яті полеглих у війні італійців стали

відвідування місць найкровопролитніших боїв (пішки або на велосипедах).

У цьому контексті слід згадати про доволі успішну музеєфікацію пам'яті про Другу світову війну та вшанування загиблих у боротьбі за звільнення Італії вояків різних армій світу шляхом створення військових некрополів. Найбільшим з них є комплекс споруд поблизу м. Кассіно, яке у 1949 р. було нагороджено золотою медаллю «За військову доблесть», оскільки воно протягом багатьох місяців 1943–1944 рр. символізувало «найзапеклішу і нескінченну боротьбу», яка велася на італійській землі заради «свободи і цивілізації і проти гніту та тиранії». Якщо говорити про візуалізацію героїчних вчинків солдатів в битві під Монтекассіно, то у деяких площинах вона інколи є парадоксальною – у цьому місті мирно співіснують монумент, споруджений у 1929 р. заходами Б. Муссоліні для вшанування полеглих у Першій світовій війні, й американський танк, який символізує звільнення Італії від фашизму [19, с. 73].

Між тим спогади про ці події закарбувалися й у місцевих цивільних італійців, які мешкали в окрузі Кассіно не лише через запеклі та тривалі бої союзників із німецькими військами, але й «досвід» репресій та вбивств, скоєних німцями, бомбардувань американської авіації, і як наслідок – загибелі мешканців прилеглих до Кассіно сільських громад, і нарешті – масового сексуального насильства з боку «туземних» частин французької армії (марокканців).

Аналогічні події мали місце в ще одній італійській окрузі – Фрусінате. Проте під час урочистого відкриття у містечку Кастро-дей-Вольші пам'ятника (Monumento alla Mamma Ciociara) на честь загиблих цивільних осіб (1964 р.) увага зосереджувалася на акціях непокори німецьким солдатам, зокрема спротиву під час проведення останніми реквізицій – аж до збройного захисту місцевими мешканцями власної домашньої худоби [20].

Такі вчинки селян італійська влада класифікувала як такі, що засвідчували готовність місцевої громади свідомо – за по-

кликком власного сумління – «взяти участь у боротьбі за друге Рісорджименто». Тим самим у такий спосіб проводилася «антифашистська націоналізація» страждань цивільного населення півдня Італії та запровадження принципу вибірковості історичної пам'яті, до якої вже не вписувалися складні та неоднозначні ситуації, зумовлені злочинними діями окремих солдатів з армій союзників. В силу цього унаочнився контраст між політичним «прочитанням» історичної пам'яті, яке є виразно лінійним і придатним для використання під час протистояння між різними соціальними групами та партіями, та її соціальним виміром, дуже складним, проблематичним, а то й вельми суперечливим [21, с. 219].

Зрештою, з часом питання цивільних жертв війни відійшло на другий план, а загальноновизнана роль Опору як центрального сегменту історичної пам'яті про Другу світову війну в національному публічному дискурсі була зменшена через подальше акцентування на військово-політичному іміджі партизанського руху. Завдяки появі в науковому обігу нових дискурсів трактування соціальної історії війни проблема «прочитання» драматичних сторінок історичної пам'яті набула в Італії локального характеру, тобто була віддана «на відкуп» адміністраціям місцевих територіальних громад. За ініціативою останніх та при співучасті різних наукових організацій були створені кілька спеціалізованих музейних осередків, експонати яких мали увічнити пам'ять про події звільнення Італії від німецьких нацистів.

Однією з перших таких установ став музей висадки союзників у Анціо (поблизу Риму, провінція Лаціо), що був заснований у 1994 р. зусиллями співробітників приватного «Центру досліджень і документації висадки та битви при Анціо». В 2000 р. в Катанії постав ще один музей висадки союзників, за деякий час – аналогічний музей відкрився в Салерно (провінція Кампанія). За ініціативою муніципалітету Кассіно у 2004 р. був створений музей, присвячений битві під Монтекассіно. Експозиція музею містить артефакти, що пов'язані з участю місцевого населення

в підготовці до наступу союзників. До меморіальних об'єктів Монтекассіно слід віднести й польський військовий цвинтар з музеєм. Дані заклади увічнюють подвиг понад 1000 загиблих тут поляків. Все це дозволяє стверджувати про нову еру політики пам'яті, яка спрямовується адміністрацією місцевих муніципалітетів [19, с. 75].

Таким чином саме антифашистський рух заклав основи пам'яті у перші роки після Другої світової війни, в період обговорення та укладання мирного договору і створення республіканської держави. Водночас антифашистський наратив всю відповідальність за фашистську війну перекладав на Муссоліні та його прихильників. Натомість «справжня війна» упродовж вересня 1943 р. до кінця квітня 1945 р., в якій італійський народ продемонстрував свою потужну антифашистську волю та партизанський рух надавали засади легітимації для правлячого класу країни. Однак це був лише частковий нарис національної історії, а питання загального консенсусу щодо фашизму та союзницьких відносин з Німеччиною оставалися не розкритими.

До сьогодні, навіть за Другої Республіки (з 1994 р.) та конституційних реформ у 2001 р., спрямованих на перерозподіл повноважень у бік муніципалітетів, провінцій, столичних міст, регіонів у Італії не подолані світоглядно-культурні, ціннісні розбіжності між півднем і північчю, між прихильниками різних політичних течій, а чимало питань історичної пам'яті віддані на регіональний і локальний рівень. Проведення відповідної політики залишається сферою компетенції регіонів як законодавців на своїх територіях та утримувачів бюджетів, що негативно впливає на можливості формування загальнонаціональних наративів.

У країні й досі існує розгалужена мережа фашистських пам'яток, що розглядаються як частина культурної спадщини. Один із найвідоміших – Предаппіо, місце народження Муссоліні, де знаходиться його могильний склеп і де нині продаються футболки та інші сувеніри з фашистською символікою. Остан-

німи роками в Італії раз від разу здійснюються спроби змінити ставлення до фашистських символів [22, с. 191].

Відтак політична культура країни повністю не відійшла від свого екстремістського минулого, тут праві партії, коріння яких сягає фашистських часів, нерідко позиціонують на політичній сцені країни. У жовтні 2022 р. урядову коаліцію очолила Джорджія Меллоні, яка представляє ультраправу силу «Брати Італії», у складі якої є неофашисти і прихильники Муссоліні. Утім сама Меллоні оголосила, що «фашизм – це історія», і відсторонила членів партії, які постійно нахвалявали фашистських лідерів. Меллоні демонструє, що Італія є надійним партнером для європейських і північноамериканських союзників, наголошує на тому, що прагне посилити позиції країни у ЄС. Важливо, що на відміну від багатьох ультраправих лідерів Європи, Меллоні відкрито критикує Путіна і активно підтримує Україну в її боротьбі з російською агресією.

Висновки:

1. Історична пам'ять в сучасній Італії про Другу світову війну має яскраво виражену двоїсту основу, що детерміновано полярно протилежною практикою тогочасної участі громадян країни у подіях на різних фронтах війни. В силу цього політично активна частина італійського суспільства у своєму ставленні до участі Італії у Другій світовій війні є поділеною на два кількісно нерівномірні сегменти. До першого (чисельно переважаючого) належать нащадки тих італійців, які боролися активно чи пасивно проти фашизму, і в пам'ять про них їх діти і онуки вважають своїм обов'язком протидіяти всім спробам глорифікації італійського фашизму.

Їм опонує другий сегмент, який складають члени радикальних течій та партій профашистської політичної орієнтації. Вони шанобливо визнають заслуги італійських патріотів у справі визволення своєї Батьківщини, проте прихильні до утвердження загальнонаціонального компромісу в питаннях історичної пам'яті. З цією метою вони закликають до вшанування усіх по-

легких у боях, у т.ч. й тих, хто загинув під Сталінградом або до кінця залишався вірним Б. Муссоліні, перебуваючи на службі до травня 1945 р. у межах республіки Сало.

2. Справі примирення суспільства і подолання тоталітарної спадщини в Італії певною мірою прислужилася диференціація заходів щодо національної пам'яті на загальнонаціональний та регіональний і місцевий рівні. В числі перших – це відзначення 25 квітня Дня свободи – звільнення країни від нацизму і фашизму (одночасно з заборонаю проведення неофашистських маніфестацій), широка музеєфікація пам'яті про Другу світову війну та вшанування загиблих у боротьбі за звільнення Італії вояків різних армій світу шляхом створення військових некрополів, відповідне корегування загальновишаної ролі руху Опору та партизанської боротьби тощо. До кола інших належать апробовані заходи регіонального і місцевого рівня – акти «антифашистської націоналізації» страждань цивільного населення півдня Італії та запровадження принципу вибірковості історичної пам'яті, коли завдяки новим дискурсам трактування соціальної історії війни «прочитання» драматичних сторінок того періоду набули локального характеру, тобто віддані на розгляд адміністраціям відповідних територіальних і місцевих громад.

3. Практика Італії щодо подолання обтяжливої тоталітарної спадщини шляхом диференціації заходів національної пам'яті про Другу світову війну на загальнонаціональний та регіональний і навіть місцевий рівні уможливила значно знизити «градуси протистояння» прихильників різних наративів про складне минуле й мінімізувати контраст між політичними підходами до історичної пам'яті та її соціальними вимірами.

4. Відтак інші країни цілком слушно можуть адаптувати даний досвід і практику подолання власної історичної тоталітарної спадщини шляхом більш широкої диференціації заходів національної пам'яті на загальнонаціональний та локальний рівні.

5. Своєрідним прикладом досягнення мінімізації політичних протистоянь прихильників різних сегментів італійців щодо історичної пам'яті про Другу світову війну посідає з'ясування та розкриття міфів про Б. Муссоліні, політична спадщина якого є досить контраверсійною. Саме вивчення глибини особистої його трагедії та обставин загибелі й широкий суспільний дискурс спонукали значну кількість італійців переосмислити місце політика в історії. Та до того ще зростаюча історична відстань від подій лихоліття тієї світової війни уможливила провести об'єктивний аналіз фатальних рішень дуче (як то військово-політичне блокування з А. Гітлером), так і його корисних для всієї Італії інновацій в економічній та соціальній сферах, що здобуло Б. Муссоліні підтримку значної кількості італійців, відчутно урівноважити антипатії та симпатії стосовно навіть такої неоднозначної постаті.

6. Досить важливим чинником є значною мірою виразно інтернаціональна історична пам'ять італійців про Другу світову війну, про участь у визволенні Італії від нацистів силами представників різних народів – американців, англійців, поляків, українців, туземних частин французької армії та інших. Цьому служать не лише музеї та їх експозиції, але і вшанування місць найкровопролитніших боїв.

Даний підхід може слугувати добрим прикладом для застосування іншими країнами з тим, щоб подолати відповідні наративи імперських тверджень та постулатів окремих держав.

7. Відповідаючи на суспільно-політичний запит, італійські історики протягом крайніх десятиліть опублікували низку праць, в яких наявні нові підходи до вивчення складних сторінок минулого країни та до опрацювання неоднозначних подій тієї пори. Нинішній доробок та наступні дослідження стають слушною спонукою для ознайомлення з новими підходами істориків все ширших суспільних верств Італії. Ці заходи наближають той час, коли критична маса нових праць, знань та надбань фахівців сприятиме все ширшому утвердженню історичної

пам'яті італійців про Другу світову війну без нині наявних певних хибних концептів.

**Список використаних джерел та літератури:**

1. Corni G. Italy after 1945: War and Peace, Defeat and Liberation. The Legacies of Two World Wars: European Societies in the Twentieth Century / eds.: L. Kettenacker, T. Riotte. New York, 2011. P. 258; Rochat G. Le guerre italiane 1935–1943: dall'impero d'Etiopia alla disfatta. Turin, 2005. P. 378.

2. Schlemmer T. L'esercito italiano in guerra contro l'Unione Sovietica. *Gli italiani in guerra: conflitti, identità, memorie dal Risorgimento ai nostri giorni*. 2008. Vol. IV. T. 2. P. 218–219.

3. Giusti M.T. La campagna di Russia 1941–1943. Bologna, 2016. P. 50–55.

4. Ceva L. Storia delle forze armate. Turin, 1999. P. 323; Hamilton H. Sacrifice on the Steppe: The Italian Alpine Corps in the Stalingrad Campaign 1942–1943. Havertown; Newbury, 2011. P. 290.

5. Thomassen B., Forlenza R. The Pasts of the Present: World War II Memories and the Construction of Political Legitimacy in Post-Cold War Italy. Use and Abuse of Memory: Interpreting World War II in Contemporary European Politics / eds.: C. Karner, B. Mertens. New Brunswick, 2013. P. 139. Про це також див.: Zunino P. G. La Repubblica e il suo passato: il fascismo dopo il fascismo, il comunismo, la democrazia: le origini dell'Italia contemporanea. Bologna, 2003. 773 p.

6. Focardi F. Il cattivo tedesco e il bravo italiano: la rimozione delle colpe della seconda guerra mondiale. Rome; Bari, 2013. P. 3–4, 45–46.

7. Gundle S. The «Civic Religion» of the Resistance in Post-War Italy. *Modern Italy*. 2000. Vol. 5. № 2. P. 113.

8. Schwarz G. Tu mi devi seppellir: riti funebri e culto nazionale alle origini della Repubblica. Turin, 2010. P. 178.

Bartolini Guido. The Italian Memory of the Invasion of the Soviet Union in World War II. URL: <https://www.istorex.org/post/bartolini-guido-the-italian-memory-of-the-invasion-of-the-soviet-union-in-world-war-ii-1>

Isnenghi M. Le guerre degli Italiani. Parole, immagini, ricordi 1848-1945. 2015. P. 255; Corni G. Italy after 1945. The Legacies of Two World Wars. European Societies in the Twentieth Century. Ed.: Lothar Kettenacker, Torsten Riotte. New York; Oxford, 2011. P. 259.

Mondini M. Alpini: parole e immagini di un mito guerrier. Rome, 2008. P. 178; Corni G. Raccontare la guerra: la memoria organizzata. Milan, 2012. P. 19, 64–67, 131–134. Mondini M. Narrated Wars: Literary and Iconographic Stereotypes in Historical Accounts of Armed Conflict. Narrating War: Early Modern and Contemporary Perspectives / eds.: M. Mondini, M. Rospocher. Bologna; Berlin, 2013. P. 25–28.

Dogliani P. El fascismo de los italianos: Una historia social. València, 2017. P. 317–318.

De Felice R. *Mussolini l'alleato. La guerra civile 1943-1945*. Torino, 1997. P. 682-685.

Del Boca A. *Italiani, brava gente?: un mito duro a morire*. Vicenza, 2005. P. 47-48; Fogu C. *Italiani brava gente: The Legacy of Fascist Historical Culture on Italian. The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham, 2006. P. 147-176; Patriarca S. *Italianità: la costruzione del carattere nazionale*. Rome; Bari, 2010. P. 208-218; Forlenza R. *Sacrificial Memory and Political Legitimacy in Postwar Italy Reliving and Remembering World War II*. *History and Memory*. 2012. Vol. 24. № 2. P. 83.

Del Boca A. *Italiani, brava gente?: un mito duro a morire*. Vicenza, 2005. P. 263; Oliva G. «Si ammazza troppo poco»: I crimini di Guerra Italiani 1940-43. Milano, 2006. P. 98.

Rodogno D. *Il nuovo ordine mediterraneo: le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa, 1940-1943*. Turin, 2003. 586 p.; *Italiani senza onore: i crimini in Jugoslavia e i processi negati 1941-1951 (Documenta)* / ed.: Costantino Di Sante, Verona, 2004. 270 p.; Capogreco C. S. *I campi del duce: l'internamento civile nell'Italia fascista 1940-1943*. Torino, 2004. 314 p.; Gobetti E. *L'occupazione allegra: gli italiani in Jugoslavia 1941-1943*. Rome, 2007. 259 p.; Conti D. *L'occupazione Italiana dei Balcani: crimini di guerra e mito della 'brava gente' 1940-1943*. Rome, 2008. 278 p.; Ferenc T. *Si ammazza troppo poco: condannati a morte, ostaggi, passati per le armi nella provincia di Lubiana 1941-1943*. Ljubljana, 1999. 323 p.; Burgwyn J. H. *Empire on the Adriatic: Mussolini's Conquest of Yugoslavia 1941-1943*. New York, 2005. 405 p.

Franzinelli M. *Le stragi nascoste: l'armadio della vergogna: impunità e rimozione dei crimini di guerra nazifascisti 1943-2001*. Milan, 2002. 418 p.; Battini M. *Peccati di memoria: la mancata Norimberga italiana*. Rome, 2003. 201 p.; Borgomaneri L. *Crimini di guerra: il mito del bravo Italiano tra repressione del ribellismo e guerra ai civili nei territori occupati*. Milan, 2006. 256 p.

Focardi F., Klinkhammer L. *Criminali di guerra in libertà: un accordo segreto tra Italia e Germania federale 1949-1955*. Rome, 2008. P. 129.

Forlenza R. *Sacrificial Memory and Political Legitimacy in Postwar Italy: Reliving and Remembering World War II*. *History and Memory*. 2012. Vol. 24. № 2. P. 73.

Moravia A. *La Ciociara*. Milano, 2019. 414 p.

Karner C. *The use and abuse of memory interpreting World War II in contemporary European politics*. Milton, 2017. P. 219.

Sluga G. *Italian National Memory, National Identity and Fascism. Italian Fascism: History, Memory and Representation* / ed.: R.J.B. Bosworth, P. Dogliani. London, 1999. P. 191.

**П.Ф. Вознюк**

старший науковий співробітник,  
кандидат політичних наук

## **ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА У КОНТЕКСТІ ТРАВМАТИЧНОГО МИНУЛОГО: УГОРСЬКИЙ ДОСВІД**

*Проаналізовано фактор Другої світової війни в загальному контексті угорського історичного досвіду. Доведено, що пам'ять про трагічні воєнні події нині є складником формування в Угорщині метанаративного образу «країни-жертви». Висвітлено пов'язані з цим особливості актуальних меморіальних практик. Показано, як уявлення про «винятковість» угорської травми минулого вступають у суперечність із загальноєвропейською культурою пам'яті про Другу світову війну (зокрема зі сприйняттям Голокосту) та спричиняють непорозуміння у відносинах із сусідніми державами.*

**Ключові слова:** Політика пам'яті в Угорщині, історичний наратив, тріанонський синдром, угорський комплекс жертви, Голокост.

### ***World War II in the Context of the Traumatic Historical Past: Hungarian Experience***

*The factor of the World War II is analyzed in the general context of Hungarian historical experience. It is proved that the memory of the tragic military events is now a component of the formation of the “victim nation” metanarrative image in Hungary. Relevant features of current memorial practices are highlighted. It is shown how ideas about the “exclusivity” of the Hungarian trauma of the past comes into*

*conflict with the pan-European culture of memory about the World War II (in particular with the perception of the Holocaust) and cause misunderstandings in relations with neighboring states.*

**Key words:** *Politics of memory in Hungary, historical narrative, Trianon Syndrome, Hungarian Victim Complex, Holocaust.*

Друга світова війна вирізняється низкою особливостей, які суттєво ускладнюють її меморіальну рецепцію.

Передовсім, украй проблематичним є визначення потерпілих у цьому воєнному конфлікті. Приміром, у Першій світовій війні (1914–1918) поділ її учасників на агресорів та жертв агресії був цілком очевидним. Хоча фактично агресивну політику напередодні зіткнення проводили обидві протиборчі коаліції, формально стороною-агресором, безпосередньо винним у початковій бойових дій, виступив австро-германський блок («Четверний Союз»).

У випадку ж Другої світової питання безпосередньої моральної відповідальності за війну не може бути вирішене однозначно – тією чи тією мірою винними є всі головні противники. Назагал багатьох учасників подій 1939–1945 рр. з обох сторін навіть формально важко однозначно віднести до жертв або агресорів. Зокрема, деякі з союзників Німеччини (Італія, Угорщина) в різні періоди були і державами-агресорами, й окупованими нацистами країнами. Австрія є жертвою нацистської анексії і частиною Третього Рейху одночасно. Фінляндія зазнала агресії з боку СРСР, однак згодом приєдналася до агресивних дій німецького блоку. Навіть участь Польщі у передвоєнному розподілі Чехословаччини не дозволяє вважати Варшаву безневинною «першою жертвою війни». СРСР був стрижнем антигітлерівської коаліції, але вдався до агресії проти Фінляндії, Польщі, Румунії (за наслідками підписання «пакту Молотова-Ріббентропа») та Японії (в односторонньому порядку розірвавши пакт про нейтралітет із нею). Відповідно, Японія

була не лише одним із головних винуватців конфлікту, а й об'єктом фактично прямої агресії з боку СРСР наприкінці війни (наслідком чого є дотеперішня проблема «Північних територій» у російсько-японських відносинах) та непрямой – з боку західних союзників на її початку (нафтове ембарго).

Частина учасників війни у її ході піддавалися агресії з боку своїх колишніх, актуальних або майбутніх союзників. Так, Польща вступила у війну як жертва спільної німецько-радянської агресії, а завершила її як союзник СРСР по антигітлерівській коаліції – до того ж, будучи звільненою від нацистів за вирішальної ролі Червоної армії. Литва у 1939 р. відновила свою територіальну цілісність і національну єдність, повернувши за наслідками німецько-радянського поділу Польщі раніше анексований нею Віленський край – але ціною фактичної окупації країни СРСР. Окрім іншого, така двоїстість ролі та дій багатьох держав у Другій світовій обумовлює суперечливий, «амбівалентний» характер колективної пам'яті про неї – враховуючи цілком зрозуміле прагнення бути «на боці добра».

Зокрема, для угорців Друга світова позначена низкою болісних спогадів, які досі багато в чому визначають характер сприйняття не лише подій самої війни, а й національної історії загалом. Відтак контрверсійні, травматичні аспекти угорської колективної пам'яті привертають значну увагу наукового загалу. Відповідна тематика досить широко висвітлена у працях як сучасних угорських дослідників (А. Аг, П. Дьордь, Г. Д'яні, Є. Ковач, Ф. Лацо, А. Петьо, І. Ромшиц, К. Унгварі й ін.), так і низки зарубіжних (С. Бенаццо, О. Бетмакаєв, Р. Брубейкер, М. Копосов, М. Райнер, О. Стикалін, Дж. Трауб, М. Тумі, М. Файшмідт тощо).

Унаслідок неоднозначності статусу та ролі Угорщини у Другій світовій війні пам'ять про події воєнних років є внутрішньо суперечливою. У ставленні до подій Другої світової війни в посткомуністичну добу назагал домінує теорія «подвійної окупації», згідно з якою на зміну нацистському пануванню в

середині 1940-х прийшов прорадянський режим, практично рівнозначний за своїми негативними наслідками для країни. Тож відповідальність за всі здійснені у воєнний час на території Угорщини злочини проти людства покладається на держави-окупанти – нацистську Німеччину і Радянський Союз.

Першим загарбником була нацистська Німеччина, котра у березні 1944 р. без попередження окупувала територію на-тоді ще формально союзної Рейхові Угорщини. Найбільш зна-ковим меморіальним символом офіційного бачення цієї події став пам'ятник, встановлений у липні 2014 р. з ініціативи уряду В. Орбана в центрі Будапешта: статуя архангела Гавриїла, що зображає «безневинну» Угорщину, яку атакує агресивний орел – символ нацизму. Монумент покликаний нагадувати передусім про події 1944 р., коли німецькі війська окупували територію Угорщини, незважаючи на те, що вона була союзником Німеччини у війні. Відкриття зазначеного пам'ятника спричинило не лише численні протести в опозиційних медіа, а й спорудження альтернативного меморіалу-інсталяції у рамках флешмобу «Живий меморіал – моя історія», коли сотні людей принесли сімейні фото та інші реліквії, аби нагадати про злочини часів Другої світової на угорській території [1].

На «безглузких і непоправних» угорських втратах (особливо серед цивільного населення) робиться наголос і під час офіційних заходів 13 лютого – в день взяття Будапешта Червоною Армією у 1945 р. Загалом формуванню образу «жертви двох тоталітаризмів» покликані сприяти найрізноманітніші меморіальні практики – від вшанування тисяч загиблих «з вини Гітлера» угорських солдат на Східному фронті до актуалізації пам'яті про жінок, які зазнали сексуального насильства під час бойових дій на території Угорщини.

Одночасно, легально існують історичні інтерпретації угорських ультраправих. Приміром, попри часткову заборону влади у Будапешті щороку відзначається «День Честі» – річниця спроби німецьких та угорських (вірних урядові «останнього союз-

ника Гітлера» колабораціоніста Ф. Салаші) частин прорватися з оточеної радянськими військами Будаїської фортеці в лютому 1945 р. У 2020 р. до 75-річчя цієї події одна з туристичних асоціацій Угорщини навіть організувала 60-кілометровий піший екстрим-тур за маршрутом учасників прориву з відвіданням військових поховань, де охочі могли поставити пам'ятні свічки на честь загиблих. Утім останнім часом правим радикалам протистояли не лише антифа-активісти, а й муніципалітети трьох районів столиці: вони організували вуличну виставку, присвячену пам'яті жертв взяття Будапешта – незалежно від їхньої національності, походження і релігійної належності [2].

Назагал, здійснювана урядом партії Фідес меморіалізація образу Угорщини як жертви іноземних окупацій у минулому (османської, австрійської, румунської, нацистської, радянської) покликана закріпити в суспільній свідомості уявлення про унікальну «надцінність» угорської державності, розчинення якої в системі ЄС та «загальноєвропейській ідентичності» є неприпустимим. Причому якщо антиосманський та антигабсбурзький визвольні рухи глорифікувалися й комуністичною («окупаційною» у панівному нині розумінні) владою, то в посткомуністичній Угорщині активно відроджується пам'ять про такі періоди національної історії, як консервативний режим Міклоша Горті (1920–1944), австро-угорський дуалізм (1867–1918), рання монархія Арпадів (IX–XIII століття) тощо. Зокрема після приходу Фідес до влади у 2010 р. в країні встановлено декілька пам'ятників регентові Горті, хронологічно останнім з яких на сьогодні є його погруддя, розміщене влітку 2022 р. у будівлі угорського парламенту [3].

Однак, апологія постаті Горті обернулася проблемою для Фідес, враховуючи відверто антисемітську політику угорської влади від кінця 1930-х рр. Відтак було висунуто твердження, що гортистський режим сам по собі не брав скільки-небудь активної участі у Голокості. Адже Фідес офіційно розглядає Угорщину виключно як країну-жертву нацистської окупації, абсолютна

більшість населення якої ніяк не співпрацювала з гітлерівцями і відтак жодним чином не може вважатися причетною до скоєних ними злочинів проти людяності.

Якщо жорстка позиція ліберальних кіл та єврейських організацій нерідко змушує лідерів Фідес утримуватися від надмірного вихваляння Горті, то австро-угорська монархія розглядається в рамках «генеральної лінії» Фідес ледь не як золота доба, «*belle époque*» національної історії. При цьому у цілковитій відповідності до логіки «країни-жертви» вважається, що Відень «силоміць» втягнув Угорщину в «чужу для неї» Першу світову війну, за підсумками котрої угорці потерпіли більше за самих австрійців.

Власне, поразка ж у війні та втрата великодержавності від самого початку спричинили формування в угорському суспільстві визначального на певних етапах т.зв. «тріанонського синдрому» – травматичного колективного спогаду про Тріанонський мирний договір 1920 р., за умовами якого країна втратила 72% території та 64% довоєнного населення. Важливо, що саме прагнення реваншуватися за Тріанон і подолати спричинену ним національну травму було головною причиною вступу Угорщини у Другу світову війну на боці держав Вісі.

За часів другого прем'єрства Орбана (з 2010 р.) відбувається справжній ренесанс «тріанонського культу». Табуїтована комуністами й ігнорована ліберал-демократами пам'ять про Тріанон нині знову, як і за правління М. Горті, стала наріжним каменем угорської ідентичності та квінтесенцією національної трагедії, на якій будується державна ідеологія. У публічному (зокрема меморіальному) дискурсі цілеспрямовано просуваються нарativi «тріанонської травми» та «розділеного народу», що законірно викликає стурбованість сусідніх держав, де наявні чисельні угорські громади (Румунія, Словаччина, Україна).

Так, уже від 2010 р. 4 червня (день підписання Тріанонського договору), що в міжвоєнну добу відзначався як день національної скорботи, оголошено Днем національної єдності, символізу-

ючи єднання всіх етнічних угорців незалежно від їхнього громадянства. У 2020 р. з нагоди 100-річчя Тріанонського договору біля будівлі парламенту в Будапешті відкрито Монумент національної єдності з назвами угорських міст і сіл, які відповідно до цієї угоди опинилися за межами своєї національної держави [4]. Одне з центральних місць у сучасній меморіальній політиці посідає Музей Тріанону у Варпалоті, заснований у 2001 р. групою правих інтелектуалів та громадських діячів. Музей перетворився на повноцінний культурний комплекс із освітнім центром, власним магазином та веб-сайтом. Хоча музеєм керує неурядовий фонд, після приходу до влади Фідес у 2010 р. праворадикальна партія Йоббік домоглася надання закладові державного фінансування [5].

Щодо країн, у складі яких перебувають нині колишні угорські території, й надалі здійснюються спроби «символічної експансії». Зокрема, у 2013 р. скандалом на межі розриву дипломатичних відносин із Румунією завершилося масове вивішування в Угорщині (зокрема на будівлі парламенту) прапорів самопроголошеної автономії румунських угорців-секеїв [6] (на початку Другої світової війни секейські землі у складі Північної Трансильванії анексовувалися реваншистським режимом Горті). Конфліктами супроводжувалися встановлення угорською громадою пам'ятника королю Іштвану I Святому у словацькому місті Комарно (угор. Комаром) [7] і відновлення угорських меморіальних об'єктів на українському Закарпатті (монументу на Верецькому перевалі на честь легендарного переходу давніх угрів через Карпати у 896 р. та скульптурних зображень міфічного птаха Турула, який за переказами пильнує кордони «Великої Угорщини») [8]. Це далеко не вичерпний перелік резонансних наслідків угорської політики пам'яті на сучасному етапі.

Саме наявність практично «живих» і цілком відчутних спогадів про втрату значних територій та імперського статусу в історично недавньому минулому (на початку новітньої істо-

рії) та перетворення угорського населення втрачених земель із привілейованої групи на національну меншину залишається найбільшою колективною травмою угорців. Відтак спрямована переважно на внутрішню аудиторію меморіальна політика офіційного Будапешта періодично створює ґрунт для виникнення необов'язкових проблем у відносинах із сусідами.

Утім, контроверсійність актуальної рецепції угорського травматичного досвіду не меншою мірою виявляється у внутрішньополітичному вимірі. Тут уже йшлося про те, як глорифікація гортистського режиму чинною владою Угорщини йде врозріз із європейським ліберальним мейнстримом і позицією низки суспільно-політичних сил усередині самої країни. Та насправді суперечність є ще глибшою.

Адже активно заохочувана урядом Фідес «віктимізація» наративного ряду врешті-решт покликана підводити до думки, що протягом усієї своєї європейської історії (а надто у ХХ ст.) угорці отримали назагал мало з чим порівнюваний травматичний досвід кількох кривавих окупацій та розділення етнічної території. На тлі такої епічної національної драми певною мірою тьмяніє знищення щонайменше півмільйона угорських євреїв (близько 70 % тодішнього єврейського населення країни) та ще ледь не 30 тис. ромів під час Другої світової війни. При цьому далеко не завжди береться до уваги неспівмірність травми: на відміну від євреїв та ромів в Угорщині, угорці на тих же втрачених після Тріанону землях хоч і зазнавали утисків у правах, проте ніде не піддавалися геноцидові. До всього, експлуатація образу «країни-жертви» та пов'язаних із ним історичних наративів надто виразно контрастує зі згадуваною вище публічною меморіальною активністю праворадикалів та героїзацією ними угорських колабораціоністів.

Щоправда, у 2017 р. В. Орбан публічно визнав відповідальність Угорщини за співучасть у Голокості [9], а пам'ять його жертв у країні офіційно вшановується зокрема й 16 квітня – у день початку репресій проти євреїв під час прямої нацистської

окупації в 1944 р. Водночас, ідеї усвідомлення провини в угорському суспільному дискурсі досі протистоїть досить поширена і негласно схвалювана владою теза про рівнозначність жертви єврейського та угорського народів – причому угорців окупанти начебто «силоміць» втягнули у злочин Голокосту [10]. Характерно, що схожим чином у різній оптиці розглядається і повоєнне Угорське повстання 1956 р.: офіційна історіографія підносить його як інспіровану передусім національним почуттям етнічних угорців величну спробу позбутися окупаційного режиму та національного приниження, натомість ліберальна громадськість схильна особливо підкреслювати факт героїчної участі в революційних подіях представників єврейської та ромської громад.

По суті, уявлення про «винятковість» угорської травми минулого багато в чому суперечать загальноєвропейській культурі пам'яті про Другу світову війну (зокрема про Голокост). Ще у 2012 р., з початком абсолютизації теми «тріанонської трагедії» після другого приходу Фідес до влади, значного публічного розголосу набула суперечка угорських істориків та інтелектуалів (т. зв. «Historikerstreit»). Предметом академічного, а згодом і публіцистичного обговорення стало з'ясування співвідношення двох трагічних сторінок історії – Тріанону та Голокосту – в колективній пам'яті угорської нації (один із полемічних текстів мав промовистий заголовок «Тріанон проти Голокосту»). Попри виявлені в ході дискусії розбіжності в оцінці історичних подій і персоналій, ролі етнічних угорців та євреїв у драматичних історичних процесах в Угорщині ХХ ст. тощо, зрештою її учасники зійшлися на думці, що саме спогад про Тріанон як «свою» національну трагедію в осяжній перспективі залишатиметься для угорців пріоритетнішим за загальноєвропейський спогад про Голокост [11]. Таким чином, приклад Угорщини якнайкраще засвідчує стійку автономність вузькоетнічного «відчуження» історії щодо будь-яких ширших меморіальних контекстів навіть у ХХІ ст.

В Угорщині існує спільна для більшості центральноєвропейських націй проблема подолання спадщини одразу двох тоталітарних режимів – комуністичного та нацистського. Особливо контроверсійною є пам'ять про події Другої світової війни, під час якої Угорщина виступала і як країна-агресор, союзник нацистської Німеччини, і як жертва двох окупацій – німецько-нацистської та радянсько-комуністичної. Це веде до неоднозначної оцінки історичних фактів і постатей тієї доби та різного бачення проблеми «включеності» угорців у загальноєвропейський травматичний досвід, зокрема пов'язаний із трагедією Голокосту. Тож «віктимізація» національної історії, її контекстуалізація крізь призму комплексу жертви не в останню чергу покликана «врівноважити» факт угорської співучасті у злочинах нацистів часів Другої світової війни, мірою можливого знявши з угорців їхню частину провини.

#### **Список використаних джерел та літератури:**

1. Erőss Á. «In Memory of Victims»: Monument and Counter-Monument in Liberty Square, Budapest. *Hungarian Geographical Bulletin*. 2016. Vol. 65. P. 247.

Семушин Д. Память «уравновешена»: как венгры отметили 75-ю годовщину падения Будапешта. *EurAsia Daily*. 2020. 14 февраля. URL: <https://eadaily.com/ru/news/2020/02/14/vospominaniya-uravnovesheny-venгры-otmetili-75-yu-godovshchinu-vzyatiya-budapeshta>

Бзікадзе М. В венгерском парламенте установили бюст Миклоша Хорти. *Корреспондент*. 2022. 2 сентября. URL: <https://korrespondent.net/world/4512312-v-venherskom-parlamente-ustanovyly-buist-mykloscha-khorty>

Лопатто М. Столетня обида. Венгры не могут вылечить «травму Трианоны». *Радио Свобода*. 2020. 4 июня. URL: <https://www.svoboda.org/a/30651167.html>

Бетмакаев А.М. Нелиберальная демократия и политика памяти в Венгрии. *АШПИ*. 2019. 15 апреля. URL: <http://ashpi.asu.ru/ic/?p=17581>

Семушин Д. «Война флагов» в Трансильвании: дипломатический кризис между Венгрией и Румынией. *Regnum*. 2013. 11 февраля. URL: <https://regnum.ru/news/polit/1623491.html>

Власти Словакии не пустили в страну венгерского президента. 2009. 22 августа. URL: <https://www.svoboda.org/a/1805060.html>

Піпаш В. Верецький перевал. Історія і перспективи конфлікту. *Закарпаття онлайн*. 2009. 2 квітня. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/37177-Veretskyi-pereval.-Istoriia-i-perspektyvy-konfliktu>

Шаталин В. Виктор Орбан признал ответственность Венгрии за Холокост. *DW*. 2017. 18 июля. URL: <https://www.dw.com/ru/виктор-орбан-признал-ответственность-венгрии-за-холокост/a-39744385>

Traub J. Hungary's 500-Year-Old Victim Complex. *Foreign Policy Magazine*. 2015. 28 October. URL: <https://foreignpolicy.com/2015/10/28/hungarys-500-year-old-victim-complex-nazis-habsburgs/>

Ковач Е. История замедленного действия. Венгерский спор историков 2012 года. 2013. 18 Ноября. URL: <https://urokiistorii.ru/article/51918>

**УДК 94: 321.74 + 061.1 (474.2) “XX”**

**І.І. Мудрієвська,**  
старший науковий співробітник,  
кандидат історичних наук

## **СПЕЦИФІКА РОБОТИ ЕСТОНСЬКОГО ІНСТИТУТУ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: ДОСЛІДЖЕННЯ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ В ЕСТОНІЇ У ХХ СТ.**

*Проаналізовано ключові аспекти діяльності провідної естонської інституції, що працює у сфері студій пам'яті – Естонського інституту історичної пам'яті. Простежено, що Установа займається дослідженням скоєних тоталітарними режимами (радянський, нацистський) злочинів та порушень прав людини на території Естонії, а також аналізом ідеологій, історії створення та методів укріплення зазначених режимів. Звернуто увагу на інформаційно-просвітницьку діяльність Інституту, що здійснюється з метою донесення результатів досліджень до суспільства. Зроблено висновок, що здійснювана систематична робота Установи направлена на встановлення достовірних фактів травматичних подій і процесів, створення реалістичного і об'єктивного історичного наративу власної країни ХХ ст., що сприяє збереженню історичної пам'яті та ак-*

туалізації в національній пам'яті ключових для даного соціуму цінностей, консолідації спільноти. Акцентовано на послідовній підтримці реальними кроками Естонською Республікою України в 2022–2023 рр. у різних сферах. В цьому контексті зазначено про внесок Естонського інституту історичної пам'яті.

**Ключові слова:** Естонська Республіка, Естонський інститут історичної пам'яті, політика пам'яті, тоталітарний режим, ідеологія, злочин.

### ***Specific Activities of the Estonian Institute of Historical Memory: Research of Totalitarian Regimes in Estonia in the 20th Century***

*The article is dedicated to the analysis of the key aspects of the activities of the leading Estonian institution working in the field of memory studies – Estonian Institute of Historical Memory. It is noted that Institution has been investigating crimes and human rights abuses committed by totalitarian regimes (Soviet, German Occupation) in Estonia, as well as the analysis of ideologies, the history of creation and methods of strengthening such regimes. Attention is paid to the informational and educational activities of the Institute, which are carried out with the aim of reporting the research results to the society. It was concluded that the ongoing systematic work of the Institution is aimed at ascertaining reliable facts of traumatic events and processes, creating a realistic and objective historical narrative of one's own country of the 20th century, which assists preserving historical memory and actualizing key values to this society in the national memory, community consolidation. It is emphasized on the consistent support with real steps by the Republic of Estonia for Ukraine in 2022-2023 in various areas. In this context, the contribution of the Estonian Institute of Historical Memory is pointed out.*

**Keywords:** *The Republic of Estonia, the Estonian Institute of Historical Memory, politics of memory, totalitarian regime, ideology, crime.*

Кваліфікована та ефективна державна політика історичної пам'яті сприяє утвердженню національної свідомості, зміцненню суспільної консолідації та соборності держави. Для здійснення державної стратегії політики історичної пам'яті України слушним є осмислене використання досвіду реалізації політики пам'яті близьких за історичною долею країн, зокрема удосконалення механізмів провадження даної політики має сприяти справі відновлення історичної єдності українських земель, утвердженню національної ідентичності та просуванню позитивного міжнародного іміджу України. Серед студій пам'яті різних країн світу особливий інтерес викликає дослідження політики пам'яті в Естонській Республіці.

Будучи пострадянського країною, що перебувала в умовах демократичного транзиту та декомунізації, Естонія стала прикладом успішних реформ, що дозволили їй досить швидко стати членом ЄС та НАТО. Естонська Республіка продемонструвала рішучість та результативність у реалізації політики дерадянзації та розриві з тоталітарним минулим. Саме в цій країні у 1990-х рр. почала формуватися зважена й науково обґрунтована політика історичної пам'яті, формування колективної пам'яті з наголосом на естонській ідентичності. Створення профільних комісій та установ, що досліджують злочини тоталітарних режимів на території Естонії (радянського 1940–1941 рр. та з 1944 р., нацистського 1941–1944 рр.), оприлюднення та донесення до громадськості результатів їх роботи, реалізація програм наукової співпраці фахівців гуманітарного профілю, розробка підручників історії стали важливими кроками на шляху до подолання тоталітарного спадку.

Враховуючи актуальність оптимізації діяльності українських установ, відповідальних за формування та збереження національної пам'яті, особливо в умовах військової агресії з боку Росії, доцільним є вивчення позитивного зарубіжного досвіду, зокрема, діяльності однієї з провідних естонських інституцій, що працює у цій сфері – Естонського інституту історичної пам'яті.

Важливим є аналіз роботи установи, в якій високі професійні критерії та фахова відповідальність науковців забезпечують створення реалістичного і об'єктивного історичного нарративу власної країни ХХ ст., що в свою чергу, сприяє освітньо-виховним потребам суспільства, актуалізує в національній пам'яті ключові для даного соціуму цінності (свободи і демократії) і допомагає у такий спосіб консолідації спільноти.

Метою наукової розвідки є спроба дослідити сутність та специфіку діяльності Естонського інституту історичної пам'яті, зокрема внесок Установи у вивчення ідеологій та злочинів тоталітарних режимів в Естонії у ХХ ст. (радянського 1940–1941 рр. та з 1944 р., нацистського 1941–1944 рр.).

Естонія відновила державну незалежність 20 серпня 1991 р., після «Співочої революції» та розпаду СРСР. Таким чином, після відновлення незалежності Естонська Республіка не будувала державу з початку, а проголосила себе правонаступницею Естонії, незалежність якої була проголошена 24 лютого 1918 р. Однак відповідно до таємного протоколу пакту Молотова-Ріббентропа 1939 р. відбувся поділ балтійських земель між СРСР та Німеччиною, в результаті якого Естонія втратила свою державну незалежність і була примусово включена до складу СРСР 1940 р. [1, с. 36].

Для вірного розуміння подій та процесів, що відбувалися в Естонії, слід мати на увазі, що на відміну від переважної більшості країн, де були встановлені комуністичні чи фашистські тоталітарні режими, в Естонії ці режими були не «своїми», а окупаційними, встановленими насильно виходячи з угод між великими державами. Естонський народ вважав ці окупаційні режими чужими і чинив їм опір [2, с. 1].

Після ліквідації окупаційного режиму і відновлення незалежності в Естонії були відновлені конституційний порядок та державні структури, відбулася зміна політичної еліти внаслідок вільних виборів. Були збудовані нова законодавча база та економічна система, розпочалася розбудова засад громадянського

суспільства з діючими демократичними свободами та порядком. Успіх дерадянзації Естонії зумовлений повною відмовою від залишків системи СРСР.

Історичну пам'ять Естонії, як і інших країн Балтії, не спромоглися викривити радянська пропаганда. Досвід існування незалежної держави суспільство сприймало крізь призму історичної пам'яті – ідеалізацією дорадянського періоду власної історії. Однак разом із тим досить сильно відчувалася травма від періоду радянської окупації.

Дослідженню окупаційних періодів та злочинів комуністичного та нацистського тоталітарних режимів в Естонії, поширення інформації про них приділена велика увага як з боку держави, так і громадських установ, починаючи з 1990-х рр. В цьому контексті варто відмітити діяльність Естонського інституту історичної пам'яті, Естонської міжнародної комісії з розслідування злочинів проти людства. Опубліковано низку звітів, наукових праць, створено багато спеціалізованих виставок, проводиться просвітницька робота з підвищення обізнаності у суспільстві щодо відповідної тематики. Створено Музей окупацій та свободи Vabamu, Меморіал жертвам комунізму, також заплановано створення Міжнародного музею жертв комунізму.

З 1998 р. дослідженням міжнародних злочинів та порушення прав людини, вчинених тоталітарними режимами в Естонії, а також ідеологій, які породили такі режими, займається Естонський інститут історичної пам'яті. Завдяки своїм результатам досліджень та інформаційно-просвітницькій діяльності Інститут допомагає виступити проти таких режимів і в ХХІ ст. 2008 р. з ініціативи президента Естонії Т. Х. Ільвеса відбулося становлення Естонського інституту історичної пам'яті, як самостійної інституції. Метою Установи було визначено надання громадянам Естонії всебічних та об'єктивних знань про права людини в Естонії під час радянської окупації [3].

За своєю структурою Естонський інститут історичної пам'яті був схожий на Естонську міжнародну комісію з роз-

слідування злочинів проти людства, також відому як Комісія Макса Якобсона, засновану президентом Л. Мері в 1998 р., яка розслідувала злочини проти людства, скоєні в Естонії під час німецької та радянської окупації, на основі визначень геноциду, злочинів проти людяності та військових злочинів Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 р. Комісія Макса Якобсона не була судовим органом. Метою історичного розслідування Комісії було з'ясувати, які злочини були скоєні та їхнє історичне походження [3].

З розслідування злочинів проти людства Комісією було опубліковано три звіти: «Радянська окупація в Естонії 1940–1941» (опубл. 2004 р.); «Німецька окупація в Естонії 1941–1944» (опубл. 2001 р.); «Радянська окупація в Естонії з 1944 р.» (опубл. 2008 р.). Дослідження, які лягли в основу звітів Комісії, були опубліковані у формі двох книг: «Естонія 1940–1945. Звіти Естонської міжнародної комісії з розслідування злочинів проти людства» (Таллінн, 2006 р.), «Естонія з 1944 р. Доповіді Естонської міжнародної комісії з розслідування злочинів проти людства» (Таллінн, 2009 р.) [3].

Комісія Макса Якобсона, досягши своєї мети завершила роботу і припинила свою діяльність на засіданні в грудні 2008 р. [3].

Естонський інститут історичної пам'яті продовжує роботу комісії Макса Якобсона з дослідження радянської доби в історії Естонії. Дослідження ж Естонського інституту історичної пам'яті виходять за рамки, встановлених для досліджень вище згаданої комісії, оскільки Установа також збирає дані про такі порушення прав людини, вчинені під час радянської окупації, які за юридичним визначенням не є злочинами проти людяності. З цієї причини Естонський інститут історичної пам'яті обрав Загальну декларацію прав людини, прийняту ООН у 1948 р., як правову основу для свого історичного дослідження. Інститут детально вивчає життя за радянських часів, а також підтримує збір спогадів, щоб точно та без ідеологічних упере-

дженъ визначити, як і в якій мірі порушувалися права людини в Естонії [3].

Наукова робота Інституту направлена на вивчення процесу зародження та поширення комуністичної ідеології та її різноманітних проявів як державної ідеології внаслідок захоплення влади, а також як легальної політичної діяльності у демократичних суспільствах. Об'єктом дослідження є методи комуністичної пропаганди, засоби забезпечення комуністичного панування. Важливим напрямом дослідження є вплив комуністичної ідеології та спадщина правління комуністичних режимів у демократичних суспільствах XXI ст. [4]. Зусиллями співробітників Інституту видано низку наукових праць на відповідну тематику, зокрема, що стосуються ідеології та пропаганди, історії створення та методів укріплення радянського суспільного ладу, депортацій та терору радянського режиму в Естонії [5–7].

У 2017 р. Інститут об'єднався з фондом Unitas (заснований 2008 р., попередня назва – Фонд розслідування комуністичних злочинів) у нову організацію, яка поєднує наукові дослідження антилюдських режимів (раніше відповідав Естонський інститут історичної пам'яті) з підвищенням обізнаності у суспільстві (раніше відповідав фонд Unitas). Метою фонду була визначена діяльність на досягнення визнання ворожості комуністичних режимів (до загальнолюдських цінностей), їхніх ідеологій та досягнення міжнародного засудження їхніх злочинів. Нова організація продовжує називатися Естонський інститут історичної пам'яті [3].

Естонський інститут історичної пам'яті є партнером урядових установ Естонії у внутрішньому та міжнародному співробітництві в галузі дослідження та підвищення обізнаності про шкоду, завдану комуністичними режимами. Інститут підтримує та сприяє науково-дослідній роботі науковців у відповідних галузях досліджень, проводить міжнародні наукові конференції та міжнародні конкурси для молодих вчених з їхніми науковими публікаціями або неопублікованими магістерськими чи

докторськими дисертаціями з історії комуністичної ідеології чи різних аспектів діяльності комуністичних режимів. Теми не обов'язково стосуються історії Естонії. Установа пропонує освітні та тренінгові програми для вчителів, молодіжних працівників, учнів та студентів, а також програми, орієнтовані на широку громадськість. Інститут створює та розповсюджує інформаційні та навчальні матеріали, які підвищують обізнаність про сутність та історію комуністичних режимів та ідеологій, які ними керують, а також про шкоду, яку вони завдають. Також Установа бере участь в організації пам'ятних заходів, присвячених жертвам злочинів проти людяності та боротьби з нелюдськими режимами (зокрема Голокост, Березнева депортація, Червнева депортація, дні пам'яті жертв комунізму та нацизму та День опору) [4; 8].

Окремим напрямом роботи Інституту є створення електронних баз даних з відповідних актуальних проблем естонської історії ХХ ст. Інститут веде та розвиває базу даних Меморіалу жертв комунізму в Таллінні та базу даних жертв нацизму, постійно оновлює їх відповідно до результатів досліджень, а також працює над створенням бази даних про естонських біженців часів Другої світової війни [8].

Інститут керує та оновлює відповідно до результатів досліджень електронний меморіал жертвам комунізму, який є невід'ємною частиною Меморіалу жертвам комунізму. В 2018 р. в Естонії було створено згаданий Меморіал, що присвячений усьому естонському народу, який постраждав від терору Радянського Союзу. Меморіал жертвам комунізму увічніює пам'ять 75 тис. осіб, яких було вбито, заарештовано або депортовано. Меморіал складається з двох частин – місця з іменними табличками жертв («Шлях») і символічного «Домашнього саду» з інформативними стендами (розповідають про основні факти комуністичного терору та людські втрати в Естонії) та каменями, що позначають місця терору – ув'язнення, вбивств та депортацій жителів Естонії (Батарейна в'язниця, камери ув'язнення

на вулиці Пагарі у Таллінні, Тартуській в'язниці та ін.). Імена понад 22 тис. осіб, які так і не повернулися додому, виписані на стінах пам'яті «Шлях», символізуючи нещадну силу тоталітарної системи.

Частиною Меморіалу є Пам'ятник естонським офіцерам, які стали жертвами комуністичного терору. Військова еліта Естонії та герої Визвольної війни (1918–1920 рр.) були одними з перших, хто стали жертвами терору влітку 1940 р. Терор проти естонських військовослужбовців продовжився під час Другої світової війни у радянському тилу та після війни на території Естонії. Більшість генералів і старших офіцерів, які перебували на дійсній військовій службі, а також понад 500 молодших офіцерів, офіцерів запасу і у відставці були заарештовані і розстріляні або померли в ув'язненні. Жертвами радянського терору стали 801 діючих офіцерів [9].

Розстріли, арешти та депортації десятків тисяч жителів Естонії у 1940–1950 рр. є злочинами проти людяності, які не мають терміну давності. 18 червня 2002 р. Парламент Естонської Республіки визнав комуністичний режим Радянського Союзу, державні органи, що насильно здійснювали його політику, а також їхні дії злочинними. На стінах пам'яті «Шлях» увічнено імена тих жителів Естонії, із зазначенням дат народження та смерті, які з політичних причин були вбиті під час терору, або загинули у місцях ув'язнення чи на поселенні. Нанесення імен жертв на стіни пам'яті не завершено, тому що дослідницька робота щодо встановлення осіб жертв триває. При з'ясуванні нових даних електронна база даних автоматично поповнюється. Додаткові таблички з іменами загиблих періодично встановлюватимуться на стіни пам'яті «Шлях» [9].

Електронний меморіал містить інформацію про: репресованих осіб у позасудовому порядку або безпідставно засуджених окупаційною владою Радянського Союзу у 1940–1991 рр., що тим самим підлягають реабілітації відповідно до закону Естонської Республіки «Про реабілітацію репресованих у позасудо-

вому порядку та безпідставно засуджених осіб»; розстріляних осіб з політичних причин; осіб, які підлягають депортації, але яких окупаційній владі не вдалося депортувати. Таким чином, електронний меморіал містить інформацію про загиблих під час комуністичного терору, звільнених із ув'язнення та поселення, а також про жертви, чия доля невідома [9].

Естонський інститут історичної пам'яті адмініструє інтернет-портал CommunistCrimes («Злочини комунізму»), метою якого є підвищення міжнародної поінформованості про злочини проти людяності, скоєні в усьому світі комуністичними режимами. Інститут співпрацює з незалежними істориками та дослідниками. На порталі розміщено багато інформації, наукових розвідок на відповідну тематику, в тому числі дані про спеціальні книги, фільми, є також декілька онлайн виставок [10].

У контексті вивчення представленої теми дослідження залуговує на увагу Міжнародний музей пам'яті жертв комунізму – перший у світі музей, який докладно спеціалізується на вивченні (глобальний огляд) злочинів комуністичних режимів. Музей сприятиме проведенню досліджень світового рівня та підвищуватиме обізнаність за допомогою онлайн-проектів і сучасної виставки, гарантуючи, що нелюдська природа комуністичних режимів та ідеології ніколи не буде забута. Керований Естонським інститутом історичної пам'яті музей разом із науковим центром розташовуватиметься у Таллінні. Його підтримують як Естонська держава, так і провідні установи у сфері пам'яті в Європі та за її межами [11].

Музей заплановано створити у комплексі будівель колишньої Батарейної в'язниці (Таллін), яку упродовж ХХ ст. використовували як радянський, так і нацистський режими. Музей представить злочини, вчинені цими режимами, з основним акцентом на механізмах, ідеології та злочинах комуністичних режимів, переходячи від локального огляду до подій у Європі та глобального масштабу. Хоча Батарейна в'язниця служить для естонців одним із найсильніших символів радянського політич-

ного терору, водночас вона є монументальним місцем пам'яті міжнародного значення, яке допомагає зрозуміти людиноне-нависницьку сутність тоталітарних режимів і чому необхідно уникнути їх повторення. Поряд з тюремною історією, Батарея є унікальною в регіоні Балтії і Скандинавії збереженою оборонною спорудою, а також найбільшим в Естонії комплексом будівель у стилі класицизму, основна частина якого з 1997 р. перебуває на обліку як пам'ятка культури. Саме за початковою функцією – розміщення гармат в оборонній споруді – Батарея (фр. та нім. batterie) набула свою назву. Музей заплановано створити у східній частині комплексу Батарейної в'язниці площею близько 5 тис. квадратних метрів, де збереглися справжні тюремні камери, розстрільна камера, коридори, тюремний двір із простором для прогулянок ув'язнених та багато інших елементів терору. Крім того, музей та науковий центр утворюють міжнародну коаліцію, до якої увійдуть відповідні регіональні та міжнародні установи, дослідники та експерти, які працюють у сфері дослідження злочинів тоталітарних режимів та історичної пам'яті [11].

Ідея створити музей у Батарейній в'язниці вперше прозвучала у 1989 р. у громадській комісії при Естонському фонді культури. Рішення про будівництво музею було ухвалене урядом Естонії 26 квітня 2018 р. (відкриття заплановано на 2026 р.). Естонський інститут історичної пам'яті в останні роки займався тимчасовою експозицією «Комунізм – це в'язниця» в Батарейі, одночасно працюючи над підготовкою будівництва музею [11].

Окремим напрямом роботи Інституту є дослідження репресій німецької окупаційної влади та Голокосту в Естонії в 1941–1944 рр. У роки війни в розпорядженні німецької окупаційної влади в Естонії було більше тридцяти різних за розміром і періодом функціонування місць ув'язнень: це були в'язниці в Таллінні та повітових центрах, концтабори у великих містах, на Північному Сході Естонії в районі сланцевої промисловості, також було ще кілька таборів для радянських військовополо-

нених. У перший рік окупації расовим і політичним репресіям були піддані переважно місцеві жителі. Потім окупаційна влада в рамках проведення Голокосту почала ввозити до Естонії з інших завойованих країн євреїв для організації масових вбивств. Пам'ять про них зберігає Меморіал жертвам Голокосту в концтаборі Клоога, який був ґрунтовно оновлений у 2013 р., коли було відкрито просто неба експозицію Естонського історичного музею «Табір Клоога і Голокост». Експозиція підготовлена у співпраці з Міністерством культури та Єврейською громадою Естонії. Виставка розповідає про Голокост в Естонії та інших країнах, детально розповідає про табір Клоога, масову страту євреїв 19 вересня 1944 р. та увічнення пам'яті жертв [12].

Довідково: в Естонії жертвами репресій стали понад 20 тис. громадян та мешканців Естонії. Приблизно 8000 з них було вбито, у тому числі близько 1000 естонських євреїв та понад 300 циган. У роки окупації до Естонії з Німеччини та окупованих нею країн було привезено близько 12 500 євреїв. Після закінчення німецької окупації в живих із них в Естонії залишилося близько 100 осіб. В Естонії в таборах було вбито або загинуло 7500–7800 євреїв, близько 4600 в'язнів було вивезено з Естонії до інших таборів, де більшість із них загинула. На території Естонії знаходилося кілька великих таборів для військовополонених, через які пройшли десятки тисяч червоноармійців, що потрапили в полон. Число солдатів Червоної армії, які померли у цих таборах, за оцінками, становило близько 15 тис. осіб [12].

18 вересня 2019 р. на території Батарейної в'язниці Естонський інститут історичної пам'яті провів міжнародну конференцію «Початок кінця: 75 років від дня масового вбивства в Клоога». Ціль заходу полягала в тому, щоб нагадати про одне з найбільших масових вбивств часів німецької окупації Естонії (19 вересня 1944 р.). Існує припущення, що число страчених могло бути 1800–2000 осіб. Концентраційний табір Клоога був одним із перших місць у світі, де були задокументовані жахи Голокосту. На конференцію зібралося понад 70 осіб. Захід відкрив

міністр закордонних справ Естонської Республіки У. Рейнсалу, також вітальне слово промовила голова Єврейської громади Естонії А. Якобсон. Виступи експертів з Естонії, Литви, Ізраїлю, Франції, Фінляндії та Данії стосувалися проблеми увічнення пам'яті жертв масового вбивства в рамках Меморіалу жертвам Голокосту в Клоога та в музеї Яд Вашем в Ізраїлі. Учасники конференції також доповідали про процес знищення євреїв в інших місцях Естонії та Європи, а також про аспекти роботи, пов'язаною з пам'яттю про жертви Голокосту [12].

На сайті Естонського інституту історичної пам'яті розміщені переліки осіб, які загинули в 1941–1944 рр.: список євреїв, убитих в Естонії в 1941–1944 рр., список жителів Естонії убитих або загиблих в ув'язненні в 1941–1944 рр., список жителів Естонії в німецьких концентраційних таборах [12].

У 2013–2014 рр. за підтримки Національного архіву Естонії Інститут склав базу даних жителів Естонії (мова йде про зазначений вище останній список), які були відправлені в концтабори Польщі та Німеччини під час Другої світової війни 1941–1944 рр. Заповнена база даних містить інформацію, знайдену в Національному архіві Естонії, архіві концтабору Штутгоф і Міжнародній службі розшуку. Дослідження було підтримано Міністерством освіти та досліджень Естонії та Національним архівом Естонії в рамках стипендіальної програми «Співвітчизники» [12].

Естонський інститут історичної пам'яті працює над створенням бази даних про естонських біженців часів Другої світової війни. Під час Другої світової війни десятки тисяч естонців були змушені покинути свою батьківщину. Найбільше мешканців виїхало восени 1944 р., коли багато естонців змушені були рятуватися втечею через страх репресій і наближення фронту, сподіваючись на швидке повернення додому. База даних забезпечить необхідну основу для подальших досліджень. На першому етапі увага буде зосереджена на перших пунктах призначення біженців – Швеції та Німеччини. Створення первинної бази

даних біженців відбувається на існуючих архівних матеріалах. Однак також запланована і допомога громадян у зборі імен тих біженців, які зникли безвісти під час від'їзду. Незважаючи на великий суспільний інтерес до цього питання упродовж останніх десятиліть, проте досі достеменно не відомо про кількість біженців, їх походження та соціальний статус. Сучасна історіографія стверджує, що приблизно 80 тис. осіб покинуло Естонію, але пропонуються й інші цифри. Завершити перший етап заплановано до вересня 2024 р., коли виповнюється 80 років від Великої втечі 1944 р. Реалізацію даного проекту підтримує Президент Естонської Республіки А. Каріс [13].

Цікавим є проєкт усної історії Інституту – «Kogu Me Lugu» (перекладається як «Збирай нашу історію»). Це інтернет-портал. Виконавці проєкту збирають, архівують та оприлюднюють у відео-форматі історії естонців та жителів Естонії, які опинилися у різних куточках нашої планети. Вони фокусуються на спогадах людей та їхніх нащадків, які постраждали від дій радянського та нацистського режимів, що втекли з Естонії під час радянської чи нацистської окупацій, або навпаки прибули до Естонії в ті часи. Зібрані історії використовуються для створення навчальних матеріалів, у наукових дослідженнях та для підвищення поінформованості про ці події серед мешканців Естонії та світової спільноти. «Kogu Me Lugu» було започатковано 14 червня 2013 р. Автори проєкту стверджують, що доля кожної людини унікальна, але в той же час кожна з них є частиною історії Естонії та всього людства [14].

Варто зауважити, що ще понад 100 років тому Естонія виграла свою Війну за незалежність проти Росії (війна між Естонією та РРФСР у 1918–1920 рр.). 2 лютого 1920 р. Естонія і РСФРР підписали Тартуський мирний договір, згідно якого було визнано незалежність Естонії де-юре. З початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну в лютому 2022 р. Естонія відразу рішуче засудила військову агресію Росії проти України, виступила за підтримку нашого суверенітету, те-

риторіальної цілісності, розпочала надавати Україні допомогу реальними кроками.

Естонська Республіка стала однією з перших держав, які підтримали Україну в питанні надання зброї. Також Україна отримала підтвердження щодо участі в реалізації плану відбудови від багатьох держав, але Естонія першою взялася до втілення проекту. Важливою є послідовна підтримка з боку Естонії санкційної політики проти країни-агресора, а також євроінтеграційного курсу нашої держави [15].

Нині вже другий рік Україна перебуває у стані повномасштабної війни через вторгнення РФ. Естонія здійснила найбільшу контрибуцію військової допомоги ЗСУ по відношенню до ВВП їхньої держави та бере активну участь у зустрічах Контактної групи «Рамштайн», тобто серед усіх країн надала Україні найбільшу допомогу по відношенню до власного ВВП. Загальна сума допомоги Україні від Естонії уже перевищила 1% ВВП. Естонія робить усе, щоб Україна отримала більше боєприпасів, обладнання, спорядження та іншої потрібної допомоги, тому ініціює різні форми підтримки для нашої країни серед європейських партнерів [16].

Естонія закликає ЄС і НАТО збільшити обсяги військової та гуманітарної допомоги Україні й підтримати повоєнне відновлення держави. Парламент Естонії (Рійгікогу) ще в жовтні 2022 р. ухвалив заяву, в якій оголосив російський режим терористичним і підтримав вимогу позбавити Росію статусу постійного члена Ради безпеки ООН. Також Рійгікогу підтримав розслідування, розпочаті Міжнародним судом ООН та Міжнародним кримінальним судом щодо злочинів, скоєних під час війни проти України, та закликають до створення спеціального міжнародного трибуналу для притягнення до відповідальності винних у злочині агресії [17].

Естонський інститут історичної пам'яті долучився до підтримки нашої країни. Зокрема, Галузевий державний архів Українського інституту національної пам'яті разом з Естон-

ським інститутом історичної пам'яті організували та відкрили у Талліні в грудні 2022 р. виставку «КОМУНІЗМ = РАШИЗМ» (естонською та англійською мовами, доступна онлайн-версія). Організатори виставки наголошують, що в 2022 р. українці повністю усвідомили справжню суть російського уявлення про «русский мир». Цю ідеологію можна описати одним словом – «рашизм». Феномен «рашизм» не є унікальним для сьогоденного дня, це те, що почалося з комунізму; насправді мета і дії обох явищ однакові. Фотодокументальна виставка «КОМУНІЗМ = РАШИЗМ» заснована на особистих історіях і демонструє, що криваві методи Росії не змінилися. Згаданий захід відкрили директор Галузевого державного архіву Українського інституту національної пам'яті І. Кулик та голова правління Естонського інституту історичної пам'яті М. Маріпуу. Виставку підготував Галузевий державний архів Українського інституту національної пам'яті [18].

В лютому-березні 2023 р. у Талліні Міністерство закордонних справ Естонії у співпраці з Естонським інститутом історичної пам'яті організували показ виставки «Україна – розп'яття. 365...», яку підготував Національний музей історії України у Другій світовій війні. У квітні 2022 р. колектив Музею здійснив експедицію до понівечених загарбниками населених пунктів Київщини та Чернігівщини для документування наслідків російсько-української війни. Завдяки їхній праці було сформовано архів, який налічує понад 2000 оригінальних світлин та колекцію інших оригінальних предметів. В експозиції виставки представлено унікальні артефакти повномасштабного зіткнення, що відображають реалії російсько-української війни. Виставку відкрив міністр закордонних справ У. Рейнсалу [19].

Підсумовуючи, варто наголосити, що Естонський інститут історичної пам'яті цілеспрямовано та системно досліджує ідеології, злочини та їх наслідки радянського та нацистського тоталітарних режимів в Естонії. Низка досліджень присвячені періоду Другої світової війни. Робота здійснюється з чіт-

ким усвідомленням того, яке значення в історичній пам'яті має встановлення і збереження достовірних фактів травматичних подій і процесів, які стали визначальними в історичній долі естонської нації та держави у ХХ ст. Естонська нація пройшла тривалий і непростий шлях до утвердження своєї державності і здобуття власного місця у світі, цінує демократичні права і свободи, і прагне пам'ятати про трагічні сторінки власної історії та передати оповідь про них майбутнім поколінням.

Окрім виконання науково-дослідних завдань, однією з визначальних рис роботи Інституту є організація різних історичних проєктів, які направлені на залучення до цього процесу громадськості, тобто намагання транслювати результати та висновки власної роботи і отримати від представників суспільства зворотний зв'язок через їх участь у цих проєктах. Такий підхід дає змогу говорити про здійснювану роботу Установи, не лише як про інструмент встановлення достовірних фактів і збереження національної пам'яті, а й як про інструмент формування суспільної думки, зміцнення національної ідентичності та єдності.

На сучасному етапі, зазнаючи військового вторгнення з боку РФ, Україна вкрай гостро потребує повноцінного відродження і поширення історичної пам'яті про власне героїчне минуле. Організація нового або продовження вже існуючого співробітництва вітчизняних державних установ відповідного профілю з Естонським інститутом історичної пам'яті є дійсно актуальним. Адже у ХХ ст. і Україна і Естонія відчували на собі всі злочини і трагізм комуністичного і нацистського тоталітарних режимів, а наша Батьківщина і у ХХІ ст. змушена захищати свій суверенітет і територіальну цілісність, від російських загарбників, тим самим утверджуючи власну незалежність.

#### **Список використаних джерел та літератури:**

1. Орлова Т.В. Культурно-історичні передумови формування зовнішньої політики сучасної Естонії. Історичні передумови становлення зовнішньополітичної орієнтації країн пострадянського простору: збірник наукових

праць / за заг. ред. канд. іст. наук, доцента А.Г. Бульвінського / ДУ «Інститут всевітньої історії НАН України». Київ: Державна установа «Інститут всевітньої історії НАН України», 2020. С. 32–43.

Ааду О. Эстония под оккупацией тоталитарного режима и восстановление открытого общества. URL: [https://www.humanrightsestonia.ee/wp/wp-content/uploads/2012/06/est\\_rus\\_occup.pdf](https://www.humanrightsestonia.ee/wp/wp-content/uploads/2012/06/est_rus_occup.pdf)

About Estonian Institute of Historical Memory. URL: <https://mnemosyne.ee/en/about-us/>

Research. Estonian Institute of Historical Memory. URL: <https://mnemosyne.ee/en/activities2/research/>

Proceedings of the Estonian Institute of Historical Memory 3 (2021): Propaganda, Immigration, and Monuments. Perspectives on Methods Used to Entrench Soviet Power in Estonia in the 1950s-1980s. Ed. Meelis Saueauk and Meelis Maripuu. Tartu: Tartu University Press, 2022. 282 p.

Proceedings of the Estonian Institute of Historical Memory 2 (2019): «Priboi» Files: Articles and Documents of the March Deportation of 1949. Ed. Meelis Saueauk and Meelis Maripuu. Tartu: Tartu University Press, 2020. 536 p.

Proceedings of the Estonian Institute of Historical Memory 1 (2018) = Eesti Mõõtu Instituudi toimetised 1 (2018): Sovietisation and Violence: The Case of Estonia. Ed. Meelis Saueauk and Toomas Hiio. Tartu: Tartu University Press, 2018. 336 p.

Education and Public Awareness. Estonian Institute of Historical Memory. URL: <https://mnemosyne.ee/en/activities2/education-and-public-awareness/>

Estonia's Victims of Communism 1940-1991. URL: <https://www.memoriaal.ee/en/officers/>

Communist crimes. URL: <https://communistcrimes.org/en>

International Museum for the Victims of Communism. URL: <https://patareiprison.org/en/>

Holocaust in Occupied Estonia 1941–1944. URL: <https://nazismvictims.ee/en/#>

Estonian Second World War refugees' database. Estonian Institute of Historical Memory. URL: <https://mnemosyne.ee/en/eesti-sojapogenikud-teises-maailmasojas/>

Kogu Me Lugu. URL: <https://www.kogumelugu.ee/en>

Україна вдячна Естонії за реальну підтримку – Президент на зустрічі з міністром закордонних справ Естонської Республіки. Президент України Володимир Зеленський. Офіційне інтернет представництво. 2022. 3 серпня. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-vdyachna-estoniyi-za-realnu-pidtrimku-prezident-na-76865>

Вдячний Естонії, яка серед усіх країн надала Україні найбільшу допомогу по відношенню до власного ВВП – Олексій Резніков. Міністерство оборони України. 2023. 26 лютого. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2023/02/26/krain-nadala-ukraini-najbilshu-dopomogu-po-vidnoshennyu-do-vlasnogo-vvp-oleksij-reznikov/>

Парламент Естонії підтримав резолюцію про визнання Росії терористичним режимом. *Європейська правда*. 2022. 18 жовтня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/10/18/7148893/>

Exhibition «COMMUNISM = RASHISM». Estonian Institute of Historical Memory. URL: <https://mnemosyne.ee/en/opening-of-communism-rashism/>

Exhibition «Ukraine – Crucifixion. 365...». Estonian Institute of Historical Memory. 2023. 21 February. URL: <https://mnemosyne.ee/en/exhibition-ukraine-crucifixion-365/>

**УДК: 94 355.01 “1939/1945” “2014...” (477+470)**

**О.В. Воробей**

науковий співробітник,  
кандидат історичних наук

## **СПІЛЬНЕ ТА ВІДМІННЕ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ТА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНАХ НА ПРИКЛАДІ УСНОІСТОРИЧНИХ СВІДЧЕНЬ КИЯНКИ 1929 Р.Н.**

*У статті на основі усноісторичних свідчень киянки 1929 р.н., яка має унікальний подвійний пережитий досвід активних бойових дій на території Києва у 1941 році, та 2022 році, проводяться паралелі щодо ставлення окупантів до місцевого населення, а також розглядаються різні стратегії виживання. Аналізуються такі важливі аспекти як: важливість зв'язку, загальний стан громадського суспільства на період початку бойових дій, принципи сусідської взаємодопомоги, евакуації та примусового вивезення до країни-окупанта. Введення до наукового обігу даних свідчень покликане розширити наукову базу пам'яті про Другу світову війну а також надає новий матеріал для майбутнього компаративного аналізу історії воєн.*

**Ключові слова:** Друга світова війна, окупація, Київ, стратегії виживання, російсько-українська війна.

## ***Common and Different Things in the Second World War and Russian-Ukrainian War as an Example of the Oral Historical Testimony of Resident of Kyiv, Who Was Born in 1929***

*In the article, based on the oral history testimony of a Kyivan woman born in 1929, who has a unique double lived experience of active hostilities on the territory of Kyiv in 1941 and 2022, parallels are drawn regarding the attitude of the occupiers to the local population, and various survival strategies are considered. Such important aspects are analyzed as: the importance of communication, the general state of civil society at the time of the start of hostilities, the principles of neighborly mutual aid, evacuation and forced removal to the occupying country. The introduction of these evidences into scientific circulation is intended to expand the scientific base of the memory of the Second World War and also provides new material for the future comparative analysis of the history of wars.*

**Keywords:** *World War II, occupation, Kyiv, survival strategies, Russian-Ukrainian war.*

З початком повномасштабного вторгнення Російської Федерації проти України перед українськими істориками постає низка завдань, головним з яких без сумніву є потреба переосмислення досвіду попередніх воєн, особливо Другої світової, виокремити основні моменти пам'яті населення стосовно основних небезпек окупації, ставлення окупантів до поневоленого народу. Важливим аспектом також є виокремити всі стратегії виживання, включно з примусовою евакуацією, діяльність каральних загонів та становища громадського суспільства на початок, та під час тривалості Другої світової війни.

З 24 лютого 2022 р., ми почали задумуватися, чим найбільше зможемо принести користі для України як історики. Хтось з наших колег з перших днів захищає Україну у лавах Збройних Сил України, хтось знайшов свою місію у волонтерстві, ми ж у травні 2022 р. отримали запрошення від Управління культури і туризму

Чернігівської міської ради взяти участь в волонтерському проєкті «Гуманітарні аспекти російсько-української війни 2014–2022 (3) рр.: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання», який покликаний фіксувати свідчення населення Чернігівщини на деокупованих територіях, а також записувати перебіг бойових дій та стратегії виживання місцевих жителів Чернігова, які перебували в ворожій облозі протягом 36 днів (з 24.02. до 02.04.2022 р). Основною метою проєкту, стали фіксація та збереження свідчень очевидців, а також учасників подій російсько-української війни задля їхньої подальшої інтерпретації та введення до наукового обігу. Свідчення, що були зібрані в рамках проєкту, наштовхнули нас на роздуми знайти респондента, який би зміг розповісти про аналогічний досвід отриманий в період Другої світової війни. Зважаючи на вік можливих респондентів, свідчення яких могли б бути для нас репрезентативними, пошук відповідних інформантів був нелегким завданням.

У грудні 2022 р. ми знайшли інформантку – Горбунову Галину Костянтинівну 1929 р. народження. Унікальність її життєвого досвіду полягає в тому, що вона є живим свідком, який бачив початок двох війн на території Києва, у 1941 р., та у 2022 р. На початок Другої світової війни нашій інформантці було вже 12 років, тобто йдеться про свідомий (підлітковий) вік, коли людина вже може не тільки пам'ятати, але й значною мірою осмислювати і аналізувати пережиті події, що є особливо цінним для дослідників минувшини. Ми свідомі того, що свідчення очевидців дають дуже вузьку, суб'єктивну картину бачення подій війни, проте проживання катастрофи військових руйнувань, окупації, воєнних злочинів звичайною «маленькою» людиною дозволяють дослідникам сформувавши повну, наповнену деталями картину Другої світової війни. Важливим є й те, що ми можемо чітко прослідкувати, що було найважливішим для населення, на долю якого випав такий непростий досвід. У дослідженні використані методи: інтерв'ювання та компаративного аналізу.

Проводячи паралелі між культурою повсякденності населення, стратегіями виживання, ставленні окупаційних військ до місцевого населення, принципами добросусідської допомоги, «кодексу честі» ворожих воїнів, основними типами військових злочинів та іншим, ми уникаємо прямих порівнянь, оскільки обставини в яких перебували кияни у 1941 р. суттєво відрізнялися від розгортання бойових дій на території Київщини в 2022 р. Зважаємо також й на те, що Київ в 2022 р. не було окуповано. У статті наводяться цитати з використанням оригінального діалекту регіонів, що ще раз підтверджує правдивість записаних свідчень.

Опитана нами респондентка зазначає, що на період початку Другої світової війни вона зі своєю матір'ю проживала в центрі Києва, в районі Лук'янівки на вулиці Солянній. Але з початком бойових дій їм порадили переїхати в інше місце, на вулицю Обсерваторну, де вони проживали у невеличких будиночках, які здавала господиня і вела «подвірну книгу», адже люди на початок активних бойових дій масово мігрували з місця на місце: «...Люди подорожують, ті – тікають, інші – приїжджають, ті ховаються. І ми там поселилися. І там я уже виростила і звідти вже пішла заміж. І все вже було на цій вулиці, Обсерваторній» [1]. Батька нашої інформантки було мобілізовано в перший день війни, він одразу ж загинув на полі бою в Голосіївському лісі: «...а Голосіївський ліс, так випростався на таке червоне небо. Така була запекла там битва. Так наші там стояли, так стояли і мій батько, там був учасником і там він погіб. Ми не мали жодного листа від нього, нічого. Тільки пішов до армії і тут же в Голосіївський ліс їх і кинули. І батько там і загинув. Батькові моему було 36 років всього» [1].

Галина Костянтинівна загадує, що на ранок 23 червня 1941 р. Київ був уже окупований німцями, а також що перші окупанти заїздили до міста на мотоциклах в колясках. Тоді ж радянські війська відступаючи руйнували будівлі на Хрещатику. Якийсь час інформантка провела зі своєю матір'ю у Києві, проте влітку

(в тому числі і на початку бойових дій) проводила час у рідної тітки в селі Підгірці Кагарлицького (нині Обухівського) району. У 1943 р., після деяких спроб радянських військ звільнити Київ, побоюючись вуличних боїв, німці дали розпорядження виселити усіх киян за межі міста, в навколишні села: «А вони (німці) хотіли затриматися у Києві. І боялися, що у Києві можуть бути вуличні бої. То вони (німці) дали наказ всім покинуть Київ до однієї людини, чи дитини. До всіх цей наказ стосувався. А кого на вулицях зустрінуть – всіх розстріляють. От тоді тільки Київ зостався пустим. Пустка повна. І весь потік, хто на Житомирське шосе, а хто на яке інше шосе. Всі потоком пішли з родинами, чи з якимись там мішками і всі по селам. І мама зі мною поїхали до села, в те село де її сестра рідна була. А Київ ми покинули» [1].

Щоб зберегти свої речі, які населення не могло забрати із собою, їх ховали в спеціально підготовлені ями на подвір'ях будинків. Дана стратегія була також поширеною після повномасштабного вторгнення, у російсько-українській війні. Зазначимо, що не всі речі таким чином вдавалося зберегти. Через загальну бідність населення, на них могли полювати і інші люди: «...які були в нас речі, ми зробили так, як робили всі. У нас були сараї раніше, сараї були у всіх. Викапували яму, складали, засипали, щоб коли ми повернемося, то щось у нас буде з майна нашого. Але коли ми повернулися уже, то тільки ями пусті були. Нічого у нас не було. Така була біднота... Нічого» [1].

Так як майже всю окупацію респондентка провела в селі Підгірці Кагарлицького (Обухівського) району, вона зазначає, що німці використовували дане село як базу відпочинку для своїх офіцерів та солдат. Оскільки дядько опитуваної був місцевим ковалем, сім'я в селі вважалася доволі забезпеченою, та мала великий будинок із залізним дахом. В даному будинку, згідно свідчень, розмістився головний офіцер підрозділу, якого німці називали «Гер». Галина Костянтинівна зазначає, що німецькі окупаційні війська не займали місцеве населення, не відбира-

ли у нього їжу, проте, могли виселяти селян із домівок в сараї, займаючи їх хати. Також поширеною практикою були і прохання до місцевого населення надавати продукти харчування: «І так як у нас був дуже гарний дом, до нас поселився, як ми його називали «Гер». Він начальник. А село наше зробили німці для відпочинку своїх з фронту. Якесь партія приїздила, розселялася по хатам, поїдять і поп'ють молочка, все. Населення вони не займали, ні, ніколи. Як є поросля, то заберуть, бо треба їсти. Кури собі теж заберуть, бо треба їсти. Яйця і городину яка є, це вони брали. А у нас, жив цей чоловік, він був дуже з великої родини такої з дворянської, німецької. І він займав наш дім, а ми жили в сараї. Корова, тут сіно і ми тут спимо» [1].

Дуже схожий випадок зафіксовано нами в рамках проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни...», під час окупації Чернігівщини у селі Жукотки Чернігівського району в період повномасштабного російського вторгнення у 2022 р.: «А потім уже, як розказує сусідка, та, що я в їх ночевала. Дак до її зайшли в говорят: «Ми будем у вас ночевать». Каже сусід, шо питає його: «А тут у вас хто спить?». А він і каже, у нас тут дітя малое, у нас тут людей сколько, куда ви будете у нас ночевать? І питає далі: «А тут хто спить?». Він каже: «Моя дочка». А той і каже: «Я буду спать с вашей дочкой». Той каже: «Не, не будете ви тут с нам ночевать». То той сусід їм і каже: «Оно там еще есть пустой дом, дак ідіте туда і ночуйте». Ми з сарая не будем вигонять своїх животних. А ті питають: «А хто в сарае?». Той каже: «Ну так а хто в сарае. Карова». Той каже: «Виганяйте карову, ми будем спать в сарае» [2]. В результаті комунікації з ворожими військовими місцевим жителям вдалося відстояти свої кордони і залишитися в своєму будинку. Зважаємо, що комунікація з росіянами була набагато простішою для українців, через практичну відсутність мовного бар'єру.

Повертаючись до пам'яті «простої людини» про події Другої Світової війни, за спогадами Галини Костянтинівни нациський офіцер «Гер», що проживав у домі її родичів часто влаштовував

у себе офіцерські наради, після яких її, малолітню дівчинку за-прошували мити підлогу, та прибирати кімнату, тобто фіксуємо моменти примусової праці.

Говорячи про «кодекс честі» німецьких офіцерів наша інформантка зазначає, що рисою яку найбільше цінували нацисти у місцевого населення була чесність. За брехню та крадіжку з легкістю могли розстріляти. Тоді як за правду, хай навіть незручну для них, зберігали життя і милували. Гарним підтвердженням цієї гіпотези є життєва історія двоюрідного брата нашої опитуваної, якого на початку військової інтервенції у 1941 р. було затримано каральним загоном нацистів, та винесено підозру у причетності до партизанського руху. Оскільки юнак навчався у льотному військовому училищі, але перед війною зламав руку, тож знаходився вдома на лікуванні: «І наш оце приходить, мій брат уже Герасім з оцею своєю рукою. І він добре знав німецьку мову, бо вони вчили. А він був дуже грамотний. І чує він, читає, читає і скрізь у нього слово «льотчик, льотчик, льотчик», як це німецькою, я вже не пам'ятаю. І вони йому кажуть: «ти був комсомолець». Але ж всі молоді люди були комсомольцями. Вони питають далі: «Ти був в воєнному училищі, де воєнних готують?». А він: «...да». Він все сказав правду! Все, що його питали він правдиво відповів, нічого не скривив. Все сказав правду. Вони й кажуть: «хай іде додому» [1]. Також німці не терпіли крадіжок свого майна, людей які дозволяли собі такі витівки – розстрілювали: «І він вже мене веде, щоб я все-все повимивала. І я мию підлогу, а взять, Боже упасі, оце вже не можна. Якщо він помітить, що щось забрали, то може розстріляти. Щоб жодних крадіжок, щоб все стояло, як стоїть [1].

Натомість російські окупаційні війська, що ступили на територію України у лютому 2022 р., такими чеснотами не володіли і їх не цінували. Опитані нами місцеві жителі зазначали, що явища масового мародерства та крадіжок були найбільш поширеними. Іноді ворожі військові відбирали у місцевих здавалося б навіть зовсім не цінні речі, ті які точно не є дорогими та необ-

хідними у повсякденні. Зазначимо, що відбираючи щось у місцевих російські окупанти завбачливо перепрошували: «Вони ж оце улибалися, іздівалися з мене, бо в моєй квартирі живуть. Кажуть: «...можете прийти і взять что хотіте». І це я двадцять год прожила в цій квартирі! А вони: «возьміте, что хотіте»! Покрали багато чого. Я спочатку психувала, а зараз уже спокійно. Думаю, главное, що всі живіє осталися. Это всьо ерунда. Даже дочка моя каже: «ти хоч за те не волнуйся, що покрали». У неї там бінокль був хороший, дак я прийшла, а він на вікні стоїть. І постійно вони: «...простіте нас і ізвеніте нас». І то скільки йшли, стільки мені це й розказували. І я кажу їм: «...то мой бінокль!». А вони мені: «...нет, то не ваш, то военний бінокль». Та який военний бінокль, еслі военніє совсем цвета другого, вони все ж такого хакі цвета, а то Ксенін бінокль точно бил. Но не отдалі. Я кажу: «не забірайте гантелі». А той хлопчик так до мене прийшов і каже: «Можна я гантелі заберу?». Такий хлопчик, тоже 23 года, такий десь. А я кажу: «Не забірайте, это дочкіни». Забрали» [2].

Окремим пунктом варто виокремити небезпеку інформації та зв'язку в обох війнах. На сьогоднішній день, поширеним є той факт, що за певну інформацію в мобільному телефоні російські військові могли вбити, або ж направити громадян до фільтраційних таборів. Подібне фіксуємо і під час Другої світової війни, тільки замість мобільного зв'язку, смертельну небезпеку для родини становив радіоприймач, завдяки якому населення могло дізнаватися хід військових операцій з визволення своєї країни: «...дядя взяв прийомник, який у нас був до війни і підробив цю лежаночку більше, щоб вона була так, як прийомник. І він поставив туди той прийомник і її якось так закидав. То по ночам він слухав і нам розказував, що наші вже відвоювали та зайняли те чи інше місто. Уже ми знали це все. І коли прийшов цей отряд в кожную хату вони ходили і перевіряли до соломинки. А ми знаємо, що в нас там є вже. А то як бомба. І коли дійшла до нашої хати черга, то тьотя була коло печі, а я сиділа і ламала макуху. Вони заходять все перевіряти. А я сиджу і я ж оце все знаю [про

радіо приймач на горі – О.В.] і от коло мене біля дверей, щоб ми не вискочили, стоїть один, а другі пішли по хаті.

В хаті вони нічого не знайшли. І кажуть, підемо туди нагору, оцьому, що стоїть біля дверей. А я як почувла і в мене макуха впала з рук, і отак руки затрусилися. А він стоїть біля дверей, мабуть вже у віці такий був, може і в нього вже були такі діти. Він підійшов до мене, він боявся, що замітять і в мене спитають, і він так мені руки, щоб я сховала в макуху руки. Щоб вони не бачили, що в мене руки тремтять [1]. Прослідковуємо і людський фактор, коли ворожі військові могли захистити від небезпеки дітей, через власну емпатію. Так само німецькі військові іноді могли відгукуватися на прохання місцевих жителів, що перебували під їхньою окупацією, надати медичну допомогу. Один з таких випадків гарно ілюструє життєва історія Галини Костянтинівни: «А ви знаєте, в мене дуже боліли ноги тоді. Не знаю, може нервове таке було. І стали такі виразки лізти, до кості. І запах був дуже неприємний. І тьотя мучалась, якісь тряпки кладе і тряпки викладає, а воно тече, тече, тече. І до сих пір в мене є шрами! І тут тьотя, а це було зимою, взяла на хаті яблук, десь з десяток, завернула в хусточку і пішла на другу вулицю. Там в одній хаті був у них [німців – О. В.] пункт у них, медпункт. Вона їм поклала яблука і показує на мої ноги. Ну вони мене взяли до себе. І вони чимось мені помазали, помили, заклеїли і сказали, що прийдете ще десь тоді то там. І вони ті виразки мені вилікували. Я думаю, що може якась мазь Вишнєвського, чи ще щось. А в селі з такого не було! Такі були ті ноги, що тьотя думала, що взагалі буде вже гнисти. І вони чимось помазали, а вони всім були забезпечені, одягнені, чисті, все. Все було розраховано, так як треба» [1].

Сьогодні одним із найбільших злочинів вважається злочини вивезення/викрадення дітей до ворожої країни, під час Другої світової така практика вивезення дітей, як остарбайтерів. Галина Костянтинівна інформувала нас, що сама була кандидаткою на вивезення до Німеччини. Проте їй вдалося уникнути ви-

везення, завдяки допомозі матеріної товаришки, яка з примусу працювала на окупантів: «Ви знаєте, я з мамою сиділа вже. В тому таборі на вивезення остарбайтерів. Мама мені тоді сказала: «Я тебе не залишу. Вдвох поїдемо». Мене забрали, а мама каже: «...в мене тільки дитина». То німці відказали: «беріть її теж». І ми сиділи там. А в мами моєї була дуже добра приятелька, вона була лікар. Як зараз помню, Шевченко її була фамілія і вони нас тримали в школі. Школи ж тоді не працювали. А тих кого забирають в Німеччину, вони туди нас звели. І ми там чекали відправки. Але вони контролювали, щоб не попала якась зараза, вони долучили лікарів наших. Вже ж тоді лікарні не працювали, але німці могли якось дізнатися де вони живуть. Взяли і сказали, усіх перевірити. Все, щоб ніхто. І вона зустріла маму з мною. І каже мамі: «зачем же ви Галочку взяли?», а мама їй: «А нема з ким її кинути». Лікарка їй каже: «Цього не робіть», а мама їй на це: «Ну тепер я вже звідси не вийду. Ми тут під замком». А лікар відповіла: «Я її проведу». І вона, ця лікар Шевченко, Катерина Шевченко, вона мене взяла і провела. Сказала німцям: «це моя дочка». І вивела! І я побігла додому, школа недалеко була від нашого дому, тож я побігла додому, двері закрила і залишилася сама. Але були у нас якійсь родичі далекі, я вранці до них побігла, щоб там щось поїсти. А тоді вона [лікарка Шевченко – О. В.] зробила, такі фіктивні документи, що мама хвора. І маму відпустили» [1].

Страшні злочини проти людства і людяності нацистів фіксуємо в діяльності каральних загонів на території селі Підгірці Обухівського району. Зі свідчень опитаної нами киянки, людей яких запідозрили у діяльності чи сприянні партизанському руху німці автобусом вивозили до рову, який самі ж викопали у цей день. Іноді забирали цілі сім'ї, навіть з маленькими дітьми. Згодом всіх змушували шикуватися біля рову, та розстрілювали: «...вони доїхали до цих ровів, весь автобус вийшов. Вони всіх вистроїли. А дітей же було багато у селян і по три, і по чотири, і по двоє. І кожному, своєму, чи чужому на руки давали дитину.

Свого, чужого, не важливо, кожному дали по дитяті. І як вони це зробили, то й кажуть: «підходите до рову». Люди підійшли і вони з кулемета всіх пострічили. І вони в той рів попадали. І тоді вони [німці – О.В.] трошки так затрусили і поїхали. Но сказали: «...хто сюди прийде, ми повернемося. От якщо хочете, щоб ми повернулися, то приходьте сюди». То кажуть, що ще приходили і засипали, бо там ще рухалося все. Хтось був поранений, деякі дітки може й не постраждали, але попадали і їх причавили [1]. Схожі злочини зустрічаються і в ході російсько-української війни 2022–2023 рр., загальновідомі катування місцевого населення у Бучі, Ірпені, Ізюмі, Херсоні.

У селі Довжик Чернігівського району Чернігівської області троє братів потрапили у полон до росіян після окупації села, через те, що один із них раніше служив військовим у зоні АТО, на Донбасі. Вони пройшли три доби допитів і розстріл. Після звільнення села, могилу розшукали, там було вже два тіла. У чоловіків були зв'язані ноги та руки та вогнепальні поранення в голову. 33-річний Микола Куліченко, житель села Довжик зміг вибратися з могили і повернутися до свого села. На такі звірства росіяни пішли після успішного партизанського руху на території Чернігівщини у березні 2022 р. 18 березня за селом хтось підклав фугасну міну і підірвав ворожу колону. Загинули офіцери. Росіяни намагалися зрозуміти, хто це міг зробити з місцевих, тому заходили у кожную домівку і шукали, хто з селян мисливець, а хто атошник [3]. Прослідковуємо абсолютно схожі сюжети звірячої помсти окупантів у відповідь на спротив місцевих жителів.

Зосередимо також свою увагу й на порівнянні становища громадянського суспільства в 1941 та у 2022 р. Згідно свідчень нашої інформантки на початок активних бойових дій дізнаємося, що люди могли допомагати один одному необхідними речами, а також продуктами харчування зрідка, оскільки у місті, їх нестача ставала помітною майже відразу. У селі ж, де продукти не були дефіцитом, принципи взаємо сусідської підтримки та

допомоги були розвинуті значно краще. Після деокупації радянськими військовими Києва, у місті панувала тотальна бідність і голод: «Та ви не уявляєте! Хіба можна собі уявити, місто, таке як Київ і нічого там не працює. От уявіть собі, заходь на завод і бери собі що хочеш. Куди хочеш заходь, знімай, що хочеш. Хочеш, в каналізацію спирт з якогось заводу пустили. То п'яниці в каналізацію лазили, черпали той спирт. А то люди десь надибали риб'ячий жир. Де вони його надибали? Якийсь може був завод, чи я не знаю. І вся наша вулиця була пропахла тим риб'ячим жиром! Бо це де які лушпайки, де яка крупа, все з цим риб'ячим жиром тоді вже варили. Ой, Боже, яка це була отрова! Але ж був голод» [1]. Щоб врятуватися від голоду населення Києва пішки йшло до довколишніх сіл вимінювати речі зі своїх домівок на продукти харчування: «Шоб ви бачили села тоді! Вони були покриті тоді як мурашками, людьми з Києва. Хто несе якийсь піджак, хто несе якийсь стакани, все, щоб вимінять на пшонця трошки, чи ще може чогось. До того доходило, що олівці, зошити, все, що було вдома брали і йшли пішки по 50 кілометрів, бо наше село було 50 кілометрів від Києва, щоб вимінять на щось. А дадуть жменьку там проса, чи чогось ще, там пшона, чи фасольки, отаке щось. Все городина. Дуже багато у нас було сушеної сушки: груші, яблука, сливи, все це сушилося. Ну так все готувалося на зиму, от з толком, знаєте. Бо оце в селі. А в Київ прийшли – пуста. Ідеш – все відкрито, заходь, бери, що хочеш, це було дуже жутко. Поки це все почало оживати, щось якось стало працювати. І прийшов час коли ввели картки» [1].

Натомість Галина Костянтинівна дуже радіє сучасним перетворенням громадського суспільства. Завдяки існуючому прошарку середнього класу в Україні а також дрібному, середньому та великому бізнесу з перших днів повномасштабного вторгнення в Україні сформувався потужний пласт волонтерів. Які мали ресурси для забезпечення своїх базових потреб, та потреб своїх родин, могли тепер подбати і про інших людей. Під час Другої світової війни це було недосяжною розкішшю. Через

політику зрівняння населення «розкуркулення» і відбирання майна в магнатів більшість населення радянської України могло подбати виключно про власні потреби, ресурсів для допомоги іншим просто не було майже ні в кого. Приємним здивуванням для нашої інформантки стало й те, що державний апарат просуває політику соціальної держави, орієнтованої на забезпечення комфорту громадян: «як я вдома в Києві у мене соціальний працівник безкоштовно прийде, принесе мені продукти, все, що мені треба. Картоплю і все, мені найголовніше, щоб був супчик. Або борщик. То вона все принесе, покладе, більше нічого не робить, але це приносить, за мої гроші. Кому це треба? Хіба ми в ту війну могли б подумати, що нам хтось щось принесе. Живіть, як хочете! Хочете вмирайте, хочете живіть. Ноги в мене тоді так гнили, що я вже не могла жити з людьми. А зараз – приходять. Так мені дзвонять і питають: «...коли Ви прийдете, щоб ми вас обслуговували?». Мамочки! Коли це було! Вас може це не дивує, а я прямо дивуюсь» [1].

Справді, під час Другої світової війни мільйони людей стали нікому не потрібними, ніхто не збирався взяти відповідальність за їхню долю. Колишній обер-бургмістр Харкова професор О. Семененко згадував: «Все населення перетворилося на безробітних. Робітники та інженери без фабрик, учні і учителі без шкіл, студенти і професори без університетів. Хворі без поліклінік, пенсіонери без пенсій» [4, с. 228]. У лютому 2022 р. наша інформантка перебувала у Києві, в межах мікрорайону Троєщина. Через вік та особливості здоров'я Галина Костянтинівна не могла спускатися до укриття, хоча зазначає, що воно було облаштоване, просторе та доступне для всіх мешканців будинку: «У нас в дворі є невеликий магазин, а в ньому великий підвал. І туди людям обладнали укриття, прямо все. І туди ходили. А я собі сказала: «Ні. Куди я піду. Сходи для мене вже не під силу. Куди я піду». А діти кажуть, щоб я не в перші кімнати, а тако, щоб в мене коридорчик є вглуб будинку доходить. Кажуть мені, щоб заходила хоть вглуб. Я собі пообіцяла, що я нікуди не буду

ховатися, бо я не можу. Або я бачу як евакуюють людей. Наш мер теж казав, що будемо з Києва евакуйовувати населення. Я не піду, ну куди я піду. І такий там був підвал великий, добрий, благоустроєний. Як кімната» [1].

Отже, аналізуючи досвід однієї людини ми доходимо дуже важливих висновків. Спільним у Другій світовій і російсько-українській війнах були злочини проти людства та людяності, часто з однаковою мотивацією – жорстокою помстою за непокору. Вивезення дітей відбувалося схожим чином, проте росіяни зазначають, що вони їх «рятують», коли німці просто вивозили їх на роботи.

Окремо виокремимо і людський фактор, деякі ворожі військові могли проявляти емпатію і навіть допомагати місцевому населенню за прохання. Відмінними ж були ознаки «кодексу честі» військових, якщо німці намагалися бути чесними і цінували цю рису у поневоленого ними населення, адже найбільше засуджували крадіжки та брехню, то росіяни ознаки нечесності не тільки не засуджували, а й самотужки активно їх проявляли, головним чином в своїй тотальній брехні і мародерстві. Показовим є й те, що за 80 років дуже змінилося й саме громадянське суспільство. Через інший підхід його організації, ми маємо тепер більш розвинуту соціальну державу, яка турбується про громадян та окремий пласт громадян, що організують волонтерські рухи, толоки, меценатство. Даний матеріал не претендує на стовідсоткову репрезентативність, проте його введення в наукову базу поповнить доказову базу свідчень про злочини війни, мотивації ворогів, стратегії виживання мирного населення, тощо.

#### **Список використаних джерел та літератури:**

1. Горбунова Галина Костянтинівна (1929 р.н.), записала Воробей Ольга Вадимівна, м. Ірпінь Київської області, 24 грудня 2022 р.
2. Записано Воробей Ольгою Вадимівною від респондентки 1963 р. н. у селі Жукотки Чернігівського району Чернігівської області. Запис проводився в рамках наукового проекту «Гуманітарні аспекти ро-

сійсько-української війни 2014-2023 рр.: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання», організованому Управлінням культури та туризму м. Чернігова.

Острецька В. Розстріляний росіянами Микола Куліченко зі зв'язаними руками й ногами вибрався з могили. *Час Чернігівський. Time Chernihiv*. 2022. 27 травня. URL: <https://cntime.cn.ua/rozstrilyanij-rosiyanami-mikola-kulichenko-zi-zvya-article/?fbclid=IwAR3YDdHewRmFmpsa6Qmsjn5C224INAZ8MqyE6a6Aeqqb97muLI6zIEPCKE>

Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 333 с.

## ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

**Вознюк Петро Федотович**, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

**Воробей Ольга Вадимівна**, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

**Ільїн Володимир Васильович**, доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник відділу теорії і методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

**Зернецька Ольга Василівна**, доктор політичних наук, професор, завідувач відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

**Мудрієвська Ірина Ігорівна**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

**Отрош Михайло Іванович**, доктор юридичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

**Потехін Олександр Володимирович**, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

**Рудич Сергій Феліксович**, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

**Срібняк Ігор Володимирович**, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

**Шморгун Олександр Олександрович**, кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»

ДЛЯ НОТАТОК

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ:  
КОМПЛЕКС ЖЕРТВИ**

**Збірник наукових праць**

**Редакційна колегія:**

***Кудряченко А.І., д.і.н., проф.,***

**чл.-кор. НАН України (загальна редакція)**

***Шморгун О.О., к.філос.н., доц. (відповідальний редактор)***

***Мудрієвська І.І., к.і.н. (технічний редактор)***

***Чуткий П.С., м.н.с. (технічний редактор)***

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. ????

Видавець і виготовлювач ПП «Видавництво «Фенікс».

03067, м. Київ, вул. Грушецька, 13Б.

[www.fenixprint.com.ua](http://www.fenixprint.com.ua)

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК за № 271 від 07.12.2000